मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
एम.ए. दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

अध्ययन - पत्र

अध्ययनकर्ता

प्रदीप मिजार
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
वि.सं. २०७३

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तुत अध्ययन-पत्र मेरा श्रद्धेय गुरु प्रा. मोतीलाल पराजुलीको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यस अध्ययन कार्यका लागि उहाँबाट ठूलो सहयोग प्राप्त भएको छ र यसको लागि म हृदयदेखि आदरणीय गुरु मोतिलाल पराजुलीप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत अध्ययनपत्र लेख्न स्वीकृत प्रदान गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभाग प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अध्ययन कार्यका सिलसिलामा आइपरेका समस्याहरुको समाधान गर्न सल्लाह-सुझवा प्रदान गर्नुहुने केन्द्रीय विभागका गुरुहरुप्रति पनि आभारी छु । यसैगरी सामाग्री सङ्कलन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण आमाबुबा, दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरुप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

यसका साथै अध्ययनपत्र तयार गर्ने क्रममा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्ने साथीहरु तथा केन्द्रीय पुस्तकालयप्रति पनि हृदयदेखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा अध्ययनपत्र तयार गर्ने सिलसिलामा कम्प्यूटर टाइप गरी सहयोग पुऱ्याउने श्री यमनाथ वाग्लेप्रति म कृतज्ञ छु । प्रस्तुत अध्ययनपत्रको मूल्याङ्कनका निम्ति नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०६७/०६८

क्रमाङ्क : २८०२२६

मिति : २०७३/९/११

....

प्रदीप मिजार

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषय सूची

क्र.सं. विषय	पेज नं.
१. अध्ययनको परिचय	
१.१. अध्ययनपत्रको परिचय	१
१.२ विषय परिचय	१
१.३ समस्या कथन	२
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	३
१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्व र उपयोगिता	३
१.६ पूर्व कार्यको समीक्षा	४
१.७ अध्ययनपत्रको सीमाङ्कन	४
१.८ सामाग्री सङ्कलन विधि	४
१.९ विश्लेषणको विधि	५
१.१० अध्ययनपत्रको रुपरेखा	५
२ : लोकगीतको परिचय	
२.१ लोकगीतको परिचय	६
२.२ लोकगीतको परिभाषा	७
२.३. लोकगीतको विशेषता	८
२.४ लोकगीतका तत्वहरु	११

२.५ लोकगीतको बर्गीकरण १४

२.६. लोकगीतको अध्ययन परम्परा १९

३ : मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको सङ्कलन

३.१. संस्कार गीत २५

३.२ श्रमगीत २७

३.३. पर्वगीत ३२

३.४ धार्मिकगीत ३९

३.५ घाँसे गीत ४७

३.६ बाह्रमास/बाह्रमासे गीत ४९

३.७ बालगीत ५४

४. मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण

४.१ मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण ५६

४.२. समाज ५६

४.३. संस्कृति ६२

५. सारांश तथा निष्कर्ष

५.१. सारांश ६७

५.२. निष्कर्ष ६८

लोकगीतका गायक गायिकाहरुको परिचय ६९

सन्दर्भगन्थ सूची ७०

सङ्क्षिप्तकृत शव्दसूची

एम.ए.	– मास्टर्स अफ आर्टस
क्र.सं.	– क्रम सङ्ख्या
गा.वि.स.	– गाउँ विकास समिति
त्रि.वि.	– त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.के.वि.	– नेपाल केन्द्रीय विभाग
प्रा.	– प्राध्यापक
डा.	– डाक्टर
पृ.	– पृष्ठ
वि.सं.	– विक्रम सम्वत
सं.	- संस्करण

१: अध्ययनको परिचय

१.१ अध्ययनपत्रको परिचय

नविनतम ज्ञानको खोजीलाई नै अध्ययन भनिन्छ । अध्ययनलाई वैज्ञानिक कला पनि मान्न सकिन्छ । औपचारिक, व्यवस्थित र गहन विश्लेषणको वैज्ञानिक विधि अँगालिने प्रक्रिया पनि अध्ययन हो । अध्ययन उन्नतिका लागि व्यक्ति एवं समाजलाई प्रोत्साहित गर्ने समस्याको समाधान देखाउने र ज्ञानको अभिवृद्धि गर्ने तथा उपयोग निष्कर्षतिर डोहोऱ्याउने खोजपूर्ण क्रियाकलाप समेत हो । यसर्थ अध्ययन भन्नाले कुनै पनि विषयमा केन्द्रीत भएर गरिने अनुसन्धान हो अर्थात कुनै शीर्षक वा विषयमा आधारित भई उद्देश्य प्राप्तीका लागि सचेततापूर्ण खोज, अन्वेषण विश्लेषण गरिने कार्यलाई नै वास्तवमा अध्ययन भनिन्छ । अध्ययन जुनसुकै विषय क्षेत्रमा आधारित भएर गर्न सकिन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको यो अध्ययनपत्र विशेषतः लोकगीतलाई आधार बनाइ मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययनमा आधारित रहेको छ ।

१.२ विषय परिचय :

अध्ययन गर्न र गरिन सकिने विषयवस्तुहरु, क्षेत्रहरु कैयौं छन् । लोकगीत मानव सभ्यता र संस्कृतिको पहिचान पनि हो । लोकगीतको अध्ययन गर्नु मानव सभ्यता र विकासको अध्ययन गर्नु सरह हो । लोकगीत लोकले गाउने मौखिक परम्परामा प्रचलित गीत हो । लोकगीत समस्त लोकजीवनको सुसेली हो । तिनका मानसिक क्रिया-अनुक्रियाको ढुकढुकी हो । लोकगीतद्धारा प्रकृति उल्लासित भएर गुञ्जिन्छ भने हृदय तृप्त भएर घन्कन्छ । लोकगीत लयात्मक हुन्छ गेय हुन्छ र यसलाई जुनसुकै बेला ओठमा खेलाउन र कण्ठ रसाएर निकाल्न सकिन्छ । लोकजीवनका लाखौं सरल हृदयको ढुकढुकीलाई हुने लोकगीत लोकसाहित्यको बढी प्रचलित र लोकप्रिय विधा हो । त्यसैले लोकगीत गीतको पनि पुर्खा हो । यस्तो समृद्ध विधा लोकगीतको अध्ययन विश्लेषण हुनु आवश्यक छ र भएको पनि छ । लोकगीतको अध्ययन विश्लेषण गर्दा अझ खास ठाउँ वस्तीको

अध्ययन गर्नाले त्यस ठाउँको लोकजीवन बुझ्न सकिन्छ । यसर्थ यस अध्ययन पत्रमा मेलम्ची क्षेत्रमा लोकगीतको अध्ययन गर्न लागिएको हो ।

सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको उत्तर पश्चिमी भेगलाई मेलम्ची क्षेत्र भनिन्छ अर्थात मेलम्ची नदिको शिरदेखि इन्द्रावतीको तिरसम्मको भू-भागलाई मेलम्ची क्षेत्र भनिन्छ । हेलम्बुको नामले समेत परिचित मेलम्ची क्षेत्र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको रमणीय र सुन्दर स्थलको रुपमा परिचित छ । राजधानीबाट नजिकै रहेको यस क्षेत्रमा बाहुन, क्षेत्री, नेवार, तामाङ्ग, शेर्पा, मगर, गिरी, पुरी, सन्यासी, सार्की, दमाई, कामी, गुरुङ्ग आदि विविध जातजातिहरुको बसोबास छ । विविध जातजातिहरुको बसोबास भए पनि यस क्षेत्रका मानिसहरुले परापूर्व कालदेखि व्यापार र रोजगारी लगायत कार्यहरु राजधानीका मानिसहरुसित गर्ने भएकाले पनि संस्कृति, रहनसहन, गीतसंङ्गीत राजधानी काठमाडौंसँग मिल्दाजुल्दा छन् ।

लोकगीत मेलम्ची क्षेत्रको प्रमुख गीत सङ्गीतभित्र पर्दछ । मेलापात जाँदा, घाँसदाउरा गर्दा अनि पूजापाठ गर्दा यहाँका मानिसहरु लोकगीत नै गुनगुनाउँछन् । अधिकांश मेलम्ची क्षेत्रका मानिसहरुको ढुकढुकी लोकगीत नै हो । त्यसैले यस क्षेत्रमा गाइने लोकगीतको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

१.३ समस्याकथन :

विषयवस्तु शीर्षकभित्र निहित समस्यालाई पहिल्याई एक, दुई तीन गर्दै समस्याको उद्घाटन गर्ने कार्य नै यथार्थतः समस्याकथन हो । जुनभित्र अध्ययन कार्यसँग मूलभूत सवाल, प्रश्न र कारणहरु खुलस्त गरिएको छ । यस किसिमका प्रश्नात्मक कथनहरुको समष्टि रुप नै समस्याकथन हो । यो अध्ययनपत्र निम्न प्रश्नहरुको उत्तर प्राप्तिमा वा समस्याहरुमा केन्द्रीत रहेको छ वा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको अध्ययनसँग सम्बन्धित यस अध्ययनका समस्याहरु निम्न अनुसार रहेको छ ।

क) सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरु के-कस्ता छन् ?

ख) मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरु के-कति प्रकारका छन् ?

ग) मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुले नेपाली लोकगीतको क्षेत्रमा के-कति योगदान पुऱ्याएको छ ?

१.४ अध्ययनको उद्देश्य :

समस्या कथनमा जे-जस्ता समस्याहरु उठाइन्छ तिनैको समस्या समाधानको खोजी गर्नु नै अधययनको उद्देश्य हुने गर्दछ । साथै समस्या कथनमा जे-जति समस्याको उल्लेख गरिन्छ तिनको त्यति नै उद्देश्यको उचित संयोजन हुने गर्दछ । यसर्थ समस्या कथनमा उठेका प्रश्नहरुको समाधान खोज्न यस अध्ययनपत्रको निम्न लिखित उद्देश्य रहेको छ ।

क) मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको परिचय दिनु,

ख) मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको सङ्कलन र वर्गीकरण गर्नु,

ग) मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतले नेपाली लोकगीतको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गर्नु,

१.५. अध्ययनको औचित्य, महत्व र उपयोगिता

लोकगीत ग्रामीण परिवेश, संस्कार, चालचलन र वस्तुस्थिति बोकेको लयात्मक प्रस्तुती हो । लोकगीतले लोकको सुख दुःख, आरोह-अवरोहलाई समेटेको हुन्छ । सिन्धुपाल्चोक जिल्ला राजधानीसँगै जोडिएको जिल्ला हो । मेलम्ची सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको रमणीय र पर्यटकीय स्थल हो । मेलम्चीको उत्तरतिर हेलम्बुको शिरबाट बग्ने मेलम्ची नदीले यस क्षेत्रलाई प्रसिद्ध बनाउन महत्व राख्दछ । लाङटाङ हिमालदेखि काभ्रेको ढाँडखोलासम्मको क्षेत्रलाई मेलम्ची भनेर चिनिन्छ । यिनै मेलम्ची क्षेत्रको गाउँगाउँ, थुम्काथुम्की बस्तीहरुमा गुञ्जने लोकभाका, लोकगीत, ग्राम्य परिवेश, जातीय रहनसहन आदिको झलक उतार्नका लागि यो अध्ययनपत्रको महत्व र उपयोगिता रहन्छ ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली लोकगीतको विकासमा मेलम्ची क्षेत्रका लोकगीतहरुको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । देशको मध्य पहाडी क्षेत्रमा पाइने प्राय: सबैजसो लोकगीतहरु यस क्षेत्रमा भेटिन्छन् । राष्ट्रियस्तरका कलाकारहरु पनि यहाँ रहेका छन् तर छिमेकी दोलखा जिल्लाका रत्न प्रसाद घिमिरेले दोलखा जिल्ला काभ्रे गा.वि.स. मैनापोखरी क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन गरेका छन् । सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका कुनै पनि ठाउँको लोकगीत, लोकसाहित्यको अध्ययन अझसम्म हुन सकेको देखिदैन भने मेलम्ची क्षेत्रमा गाइने लोकगीत लोकसाहित्यको पनि अध्ययन हुन सकेको देखिदैन । मेलम्ची क्षेत्रमा गाइने लोकगीतको सामान्य चर्चा परिचर्चा पत्रपत्रिकामा भए पनि गहन अध्ययन नभएकाले गहन अध्ययन एवं अनुसन्धानलाई पूर्वकार्यको समीक्षाको रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.७ अध्ययन पत्रको सिमाङ्न

सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको पश्चिमी भागमा रहेको मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको सङ्कलन, वर्गिकरण र विश्लेषणात्मक अध्ययन नै प्रस्तुत अध्ययन पत्रमा केन्द्रीत रहेको छ । मेलम्ची क्षेत्र भन्नाले काभ्रेको सीमा जोडिने फटकसिला गा.वि.स. देखि लिएर बाँसबारी, मेलम्ची, कटुञ्जे, सिन्धुकोट, ज्यामिरे, तालामाराङ, हैबुङ, दुबाचौर, महांकाल, पाल्चोक, इचोक, किउल र हेलम्बु पर्दछ । तर लोकगीत संङ्कलन भने इचोक, महांकाल, तालामाराङ, किउल, बाँसबारी, कटुञ्जे, फटकसिला, पाल्चोक मेलम्ची गा.वि.स.बाट मात्र भएकाले यिनै गा.वि.स.हरुको सेरोफेरोमा केन्द्रीत छ । सिन्धुपाल्चोक जिल्लालाई यो अध्ययनपत्रले समेटेको छैन । यसभित्र स्थानीय तहमा प्रचलित लोकगीतहरुको संङ्कलन गरिएको छ । यो नै अध्ययनपत्रको सीमा हो ।

१.८ सामाग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययन कार्यका लागि आवश्यक सामाग्री सङ्कन गर्ने क्रममा क्षेत्रीय पद्धती प्रयोग गरिएको छ । यसै क्रममा लोकगीतका प्रमुख क्षेत्रमै स्थलगत भ्रमण गरी त्यहाँ स्थानीय बुढाबुढी, युवायुवती, बालबालिका आदिलाई भेटेर सङ्कलन गरिएको छ ।

१.९ विश्लेषणको विधि

अध्ययनपत्रमा सङ्कलित सामाग्रीको विवेचना एवं विश्लेषण लोकगीतको परिचय समाज र संस्कृतिको आधारमा विश्लेषण गरिएकाले यस अध्ययनपत्र विश्लेषणात्मक पद्धतिमा आधारित हुन पुगेको छ ।

१.१० अध्ययनपत्रको रुपरेखा :

प्रस्तुत अध्ययनपत्रलाई व्यवस्थित रुपमा प्रस्तुत गर्नका लागि निम्न लिखित ५ अध्यायमा विभाजन गरिएको छ ।

क) अध्याय एक : अध्ययनको परिचय

ख) अध्याय दुई : लोकगीतको सैद्धान्तिक अवधारणा

ग) अध्याय तीन : मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको सङ्कलन

घ) अध्याय चार : मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको विश्लेषण

ङ) अध्याय पाँच : उपसंहार वा निश्कर्ष

२ : लोकगीतको परिचय

२.१ लोकगीतको परिचय

लोकगीत शब्दको अर्थ हुन्छ - लोकमा प्रचलित गीत, लोकनिर्मित गीत लोकविषयक गीत । लोकगीत लोकमा प्रचलित गीत हो । लोकगीत दुई प्रकारले प्रतलित हुन्छन् । एउटा अस्थायी रूपमा र परम्पराको प्रचलनको रूपमा प्रचलनमा आउँछ । लोकगीतलाई व्यक्तित्वसँग सम्बन्धित गरेर हेर्न सकिँदैन । लोक भन्नाले मानिसहरूको समुहलाई बुझाउँछ । त्यसै समुहको कुनै व्यक्ति प्रतिभाले लोकगीतको रचना गर्दछ तर उक्त गीतमा रचयिताको व्यक्तित्वको छाप परेको हुँदैन । त्यसैले लोकमानससँग तादात्म्य सम्बन्ध राख्दछ । (पौड्याल : २०६८ : १५)

लोकगीत प्राचीन समयदेखि जनमानसका साझा स्वर भएर निरनतर गाइँदैछ र चल्दै आएका छन् र हजारौँ - हजार वर्षदेखि लोकप्रिय भइरहनु र लोकका कण्ठकण्ठमा बसिरहनु साधारण कुरो होइन् । वास्तवमा लोकगीत समग्र लोकजीवनको सुसेली हो । तिनका मानसिक क्रिया-अनुक्रियाको ढुकढुकी हो । गीतद्वारा प्रकृति उल्लासित भएर गुन्जन्छ भने हृदय तृप्त भएर घन्कन्छ ।

लोकगीत लयात्मक हुन्छ, गेय हुन्छ र यसलाई जुन-सुकै बेला पनि ओठमा खेलाउन र कण्ठ रसाएर निकाल्न सकिन्छ । (पराजुली : २०५७ : ६४)

लोकगीत शब्द लोक र गीत शब्दका योगबाट बनेको छ । लोकमानसले अनादि कालदेखि गाउँदै आएको गेयात्मक विधाविशेषलाई लोकगीत भनिन्छ । जीवनको प्राथमिकालदेखि सुन्दै आएको मिठो लय नै लोकगीत हो । लोकगीतले हामीलाई मोहित पार्छ । त्यसैले हामी लोकगीतबाट विमुख भएर रहन सक्दैनौँ । लोकगीत गायकको सुरिलो गला, मीठो र रहरलाग्दो प्रवाह एवम् सजिलै बुझ्न सकिने स्वच्छ भावनाको हामीलाई कहिल्यै झर्को लाग्दैन । (पौड्याल : २०६८ : २१)

२.२ लोकगीतको परिभाषा

लोकगीत कहिल्यै नसुक्ने नदीको पानीको प्रवाहशील छ । लोकले युगौंदेखि आफूमा भिजाउँदै, गाउँदै र गुनगुनाउँदै आएको लोकगीतलाई चिनाउन भने लोकासाहित्यका अध्ययन-अनुसन्धानका क्रममा पाश्चातय जगत्देखि भारतीय वाङ्गमय हुँदै नेपालमा पनि जमर्को भइरहेको छ । उक्त क्रममा नै विद्वान विचारक एवम् संकलकहरूले दिइएका लोकगीतका परिभाषालाई दृष्टिगत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

“आदिमानसका उल्लासमय सङ्गीतलाई नै लोकगीत भनिन्छ ।” - पेरी

“लोकगीत न आफैं आफु जन्मिएको र बनेका हुन् ।” - ग्रीम (इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटेनिका अध्याय : ९ : ४४७-४४८)

“लोकगीत न नयाँ हुन्छ र पुरानो भुईमा पर्दा भित्रैसम्म गाडिएका हुनछन् । अनि तिनका हाँगामा निरन्तर हरिया पात लाग्छन्, पालुवा चढ्छन् र फल उब्जन्छन् ।” - राल्फ भी. विलियम्स

“जुन गीत लोकमानसको अभिव्यक्ति हुन्छ अथवा लोकमानसको आभाव पनि हुन्छ त्यो गीत लोकगीत अन्तर्गत आउँछ ।” - डा. सत्येन्द्र (लोकसाहित्य विज्ञानः ३२७)

“लोकगीत कुनै संस्कृतिको मुखजवानी (मुखमुखै बोलिने) चित्र हुन् ।” - वासुदेवसरण अग्रवाल

“लोकगीत कुनै संस्कृतिको मुखजवानी (मुखमुखै बोलिने) चित्र हुन् ।” - वासुदेवसरण अग्रवाल (अजकल, नोम्बर, १९५१)

“लोकगीत लोकविषयक नै हुन्छन् । तिनमा लोकजीवनका झाँकीहरू रहन्छन् ।” - सरोजनी रोहतगी (अवधिका लोकसाहित्य : १४८)

“लोकगीत सामूहिक हर्षोद्वेगका परिणाम हुन् ।” - डा. हिरालाल तिवारी (गङ्गाघाटी के गीत : ४)

“जनचेतनाका आधारभूत संस्कारहरू र मार्मिक भाव तथा संकलित चेतनाको उपज हो लोकगीत । लोकगीत नै हाम्रो काव्य परम्पराको प्रारूप पनि हो ।” - डा. वासुदेव त्रिपाठी

“जनमानसमा परम्परादेखि गाउँदै र चल्दै आएको गीत : रसिया, कर्खा, झ्याउरे, सिलोक आदिलाई लोकगीत भनिन्छ ।” - नेपाली वृहत शब्दकोश

“हृदय फुटेर आएका चोखा सङ्गीतमय उद्गारलाई हामी लोकगीतको नामले पुर्कादैछौं ।” - लक्ष्मण लोहनी

“लोकगीत लोकहृदयको स्वतस्फूर्त सुकोमल लगात्मक अभिव्यक्ति हो ।” - कृष्णप्रसाद पराजुली

२.३ लोकगीतको विशेषता

लोकगीत अत्यन्त प्रचलित र प्रिय विधा हो । लोकगीत युगौंदेखि आत्माभिव्यक्तिको एउटा प्रमुख साधन भएर गाइँदै आएको छ । यसले देश, काल र अवस्थाअनुरूप मानवजातिलाई अँगालिरहेको हुन्छ । नेपालमा डाडाँकाँडा, रनवन शिखरबाट सबैतिर ढाकेको छ । नेपालीहरू पुगेको प्रत्येक गाउँवस्ती, ठाउँमा नेपाली लोकगीत गुञ्जिन्छ वसन्तका रमाइला दिन, शरदका हरियाली, जेठको खडेरी, असार-साउनको झरी, भदौको उर्लदो भेल अनि शिशिरका उराठलाग्दा दिनमा समेत नेपाली लोकगीत जनजीवनका सुखदु:खका साथी भएका छन् ।

नेपाली लोकगीत भेट-विछोडका क्षणमा सम्झौनी-बिर्सौनी, युद्धका बेला प्रेरणास्रोत, खेती-किसानीमा लाग्दा थकाई मेट्ने साधन, घाँसपात गर्दा अनि गोठालो जाँदा र मेलापातमा हुँदा न्यास्रो मेट्ने र उमङ्ग पोख्ने साथी हुनुको साथै केटाकेटीमा खेल्ने-रमाउने, युवायुवतीमा मायाप्रीति बाँध्ने र बुढ्यौलीमा शान्ति लिनेसम्मको कामसूत्रका रूपमा नेपालीमा लोकगीतको स्थान छ । लोकजीवनमा भिज्दै र गाँजिदै आएको नेपाली लोकगीतको विशेषतालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

क) अज्ञात रचयिता

कुन लोकगीत कुन कलाकारले कहिले, कहाँ रच्यो भन्ने थाहा हुँदैन । लोकगीतको समयसीमालाई नाघेर निरन्तर प्रवाहमा बग्दै जान्छ र यसको स्रष्टाचाहिँ पार्श्वभूमिमा नै छिपेको हुन्छ । लोकगीतका रचयिताले तत्काल गीत सिर्जन्छन्, जनतालाई सुम्पन्छन् र त्यसपछि आफू अदृश्य नै रहन्छन् । कुनै पनि लोकगीत जसले जहाँ गाएको भए पनि लोकले आफ्नै गीत ठान्दछ ।

लोकगीत पहिले नै लिपिबद्ध नहुने हुँदा यसमा रचनाकारको महत्व गौण हुन्छ र यो समय र स्थानअनुसार संशोधन वा परिवर्तन भइरहन्छ । यसरी रचयिता वा गीतकार अज्ञात रहनु नेपाली लोकगीतको एउटा विशेषता हो ।

ख) सामूहिक भावभूमि

लोकगीत लोकजीवन अन्तर्गत सामूहिक भावभूमिमा आउने अभिव्यक्तिको माध्यम हो । यसमा व्यक्तिव्यक्ति श्रृङ्खला जोडिएर त्यसले परस्पर संवेद्य रूप लिन पुगेको हुन्छ । लोकगीत जसले त्यसमा निहित उल्लास र पीडाका स्वर समूहका स्वर भएर गुञ्जन्छन् । नेपाली लोकगीतमा सामाजिक मूल्य र मान्यतामा अभिव्यक्ति गर्ने शक्ति रहेको हुन्छ । लोकगीत अभिव्यक्तिको उपज भएकाले यसमा समाजको यथार्थ चित्रण हुनाका साथै देशकाल, परिस्थिति अनि सामाजिक भावभूमिमा लुकेको हुन्छ । करुणा, प्रेम, नम्रता, धैर्य, परिश्रम र एकताको भावना भरेर समूहमा परिणत हुने गुण लोकगीतमा पाइन्छ ।

ग) सहजता र स्वभाविकता

लोकगीत जहिले पनि लोकभावनामा आधारित हुन्छ । यसको अभिव्यक्तिको आधार पनि लोकभावनालाई अँगालिने सरलता र सहजता नै हो । लोकलाई जटिलता र दुरुहता एकदमै मन पर्दैन त्यसैले पनि लोकगीत सहज र स्वभाविक हुन्छ ।

घ) मौखिक परम्परा

लोकगीत एक जिब्रोबाट अर्को जिब्रो, एक विसौनीबाट अर्को विसौनीमा, एक खोलाबाट अर्को खोलामा, एक ऋतुबाट अर्को ऋतुमा, एक युगबाट अर्को युगमा प्रवाहित हुँदै जान्छ । लोकगीत साङ्गीतिक भेद बनेर मौखिक वा श्रुतिपरम्परामा हुँर्कदै आएको छ । लोकगीतलाई लिपिबद्ध गरी सङ्कलन गर्न सकिन्छ तर रच्छु भनेर रच्न सकिदैंन ।

ङ) मौलिक र सरलता

नेपाली लोक गीतले जहिले पनि नेपाली रहनसहन, सुखदुःख, माया-प्रेम रितिरिवाज अनि जीवनशैली जस्ता कुराहरूलाई सरल स्वर लहरीमा अभिव्यक्ति गर्दछ ।

च) कथनविविधता

लोकगीतमा अनेक रूप, लय र कथनकला छन् । तिमध्ये, एकल, प्रश्नोत्तर, जुहारी, सामूहिक आदि लोकगीतमा देखिने कथन विविधता हुन् ।

छ) स्वच्छन्दता

लोकगीत कुनै पनि निर्धारित नियम एवम् शास्त्रीय, विधानका अनुशासनमा नबाँधिई लोक जीवनले आफैँ पहिल्याएको गीत र लयमा प्रवाहित भइरहेको हुन्छ ।

ज) प्राचीन अवशेष

लोकगीतका विशेषता भित्र प्राचीन अवशेष पनि पर्दछ । लोकगीतमा गाउँ, बेसी, पहाड, तराइको सम्झना हुन्छ । प्राचीन सभ्यता र संस्कृतिको अवशेष प्राप्त हुन्छ । प्राचीन ऐतिहासिक भाषा र भाव लोकगीतमा मिसिएर आएको हुन्छ ।

झ) लयात्मकता

लोकगीत उत्साह र कथाको रागात्मक वा लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यस किसिमको लयात्मक स्वरमा विविध रूप हुँदै आकर्षक बन्न पुगेको हुन्छ ।

(पराजुली : २०५७ : १३८, ३९)

२.४ लोकगीतका तत्वहरू

रचनागत तथा प्रस्तुतीगत रूपमा लोकगीत निर्माणमा आवश्यक पर्ने अवयवहरूलाई लोकगीतका तत्वहरू भनिन्छ । लोकगीतका तत्वहरू यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

क) संरचना

लोकगीतका सन्दर्भमा संरचनाको तात्पर्य लोकगीतको बनोट हो । यसबाट लोकगीतको तयारी हुने अवस्था बुझिन्छ । मौखिक रूपमा गेयात्मक आउने गरी सहज र स्वतः स्फूर्त हुने लोकगीत कथिने - भनिने प्रक्रिया नै संरचना हो र यो लोकगीतको प्रमुख तत्व वा पर्याधार पनि हो । संरचनाका दृष्टिले लोकगीतका बाह्य र आन्तरिक दुई तह हुन्छन् । बाह्य संरचा गीतको आवरण र पहिरन हो यो वर्ण शब्द तथा सन्तुलित वाक्य र अनुच्छेद दुवै सङ्कथनसम्म पुगेको हुन्छ । आन्तरिक संरचनाचाँहि वस्तुको सिलसिलेवार संयोजन गरिएको सारपूर्ण टुङ्ग्याउनी हो ।

लोकगीतको बाह्य संरचनामा कुनै लयलाई समातेर शब्द-शब्दलाई उन्दै पदमैत्री कायम गरेपछि तिनको संयोजनबाट सिङ्गो आकार तयार हुन्छ । यस प्रक्रियामा भावानुकुल शब्दचयन गरे पङ्क्तिगत रूपमा खास खास अडान कायम गर्दै तिनको समायोजन गरिन्छ । यो क्रम लोकगीतको प्रकृतिअनुरूप केही पङ्क्तिमा पनि हुन सक्छ, आख्यानको आड लिँदै लामो गीत वा गाथासम्म लम्बिन पनि सक्छ ।

लोकगीतको आन्तरिक संरचना केन्द्रीय कथ्य वा भावनाका श्रृङ्खलाबद्ध संयोजन हो । कथ्य एटउा सियोमा उनिँदै र घुम्दै अन्तमा सारभूत वस्तु वा मर्मतर्फ केन्द्रीत हुने प्रवृत्ति आन्तरिक संरचनामा हुन्छ ।

ख) लय

लय लोकगीतको अनिवार्य तत्व हो । साथसाथै लय नै लोकगीतले अँगाल्ने गेय छन्द पनि हो । लोकगीतमा भाव वा विचारलाई अभिव्यक्त गर्ने र सम्प्रेष्य बनाउने काम लयमा आवद्ध पदावलीद्वारा हुन्छ । भावनात्मक गहिराइमा पुऱ्याएर रागात्मक सहचार्य प्रदान गर्ने काम पनि लयले नै गर्छ । लय विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । त्यस्तै लयमा भन्ने कुरा उनेर भाव अभिव्यक्त गरिन्छ ।

लयमा ठाउँअनुसार भाकाको परिवर्तन हुन सक्छ । लय नै अभिव्यक्तिको मुख्य प्राण भएर रहन्छ । लोकगीतमा जुन रूपमा लय स्थापित हुन्छ । त्यसैले गीतलाई निजी रूप प्रदान गरेर स्वर-सङ्गीतको मोहनीलाग्दो स्थितिमा पुऱ्याउँछ ।

ग) गेयता

गेयता भनेको सङ्गीततत्व हो र यो कोकिलकण्ठद्वारा प्रकट हुन्छ । लयलाई गीतिमयतामा पुऱ्याउने शैलीलाई गेयता भन्न सकिन्छ । मोटामोटी रूपमा लय र गेयता पर्यावाचीजस्ता देखिन्छन्, तर पनि यी दुवैमा सूक्ष्य अन्तर हुन्छ । लय भनेको चरणबद्ध बनोट हो र गेयताचाँहि त्यसलाई श्रुतिमनोहर बनाउने सुरिलो कथनकौशल हो लोकगीतमा सङ्गीत र सुर हुने भएकाले यो गेय तत्व अत्यान्त आकर्षक हुन्छ ।

घ) कथनपद्धति

'कथनपद्धति' भनेको कथ्यलाई राम्ररी प्रस्तुत गरिने रीति वा ढाँचा हो । कथनकलाका रूपमा आउने यस पद्धतिमा एकत्व सम्बद्धता र संयोजन मुख्य हुन्छन् । मानिसलाई आफ्ना अनुभूति, विचार वा ज्ञानको सम्प्रेषण गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यस क्रममा आफ्नो अभिव्यक्ति पोख्ता वर्णनात्मक अख्यानात्मक, नाट्यात्मक आदि कुनै किसिमले पनि पोख्ने र सम्प्रेषण गर्ने प्रयास गरिन्छ । यस अवस्थामा कथनको आयाम एक चरण पनि हुन्छ एक विसौनी पनि हुन्छ र सिङ्गो आकृतिसम्म पनि लम्बिन सक्छ । लोकगीत एक्लै गाउने गुनगुनाउने गरिन्छ भने यसमा गीत जोर्ने, गीत ढाल्ने, गीत झिक्ने, गीत छोप्ने र ठोकाबाजी गर्ने जस्ता काम हुन्छन् । यसरी प्रस्तुतीका विविध माध्यमले पनि कथनलाई पूरा गरिन्छ ।

ङ) भाषा

लोकगीत लोकजीवनको बोल्दै-सुसेल्दै आएको लोकभाषामा आधारित हुन्छ । यसैले यसमा झर्रा, सङ्ला मौखिक शब्द हुन्छन् । अनुकरणात्मक शब्द र निपातका प्रयोग गरिन्छन्, थेगा र रहनीका रमाइला बान्की हुन्छन् । लोकगीतमा सचेत रूपले नभए पनि सहज रूपले लक्षणा र व्यञ्जना आएका हुन्छन् अनि अनुप्रासयुक्त शब्दालङ्कारले स्वतः प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीतमा

भाषाको प्रमुख स्थान रहने भएको र लोकगीतमा पाइने काव्यात्मक भाषाले लोकगीतलाई आलाङ्कारिक, व्यञ्जनात्मक, लाक्षणिक बनाएको हुन्छ ।

च) भाव

भाव लोकगीतको केन्द्रीय कथ्य वा आत्मा हो । कुनै घटना, परिवेश र अन्तर्क्रियाद्वारा भावको सिर्जना हुन्छ भावले नै लोकगीतमा प्राण भर्छ । मानिस कहिले सुख र कहिले दुःखको अनुभूति गरिरहेको हुन्छ भने कल्पनामा पनि विचरण गर्न पुगीरहेको हुन्छ । मानसिक स्थितिसँगसँगै परिचालित हुने अभिव्यक्तिले मानिसलाई सुखको उल्लासपूर्ण स्वर दिन्छ र दुखमय बद्धबिलौनाका लहरमा पनि पुऱ्याउँछ । यिनै विविध गतिविधिबाट नै लोकगीतले केन्द्रीय भावको खास विन्दुमा पुऱ्याउँछ ।

(पराजुली : २०५७ : ७६, ७७, ७८, ७९)

छ) लोक बाजाहरु

केही लोकगीत गाउँदा बाजा बजाउनु अनिवार्यता रहन्छ । केही गीतका साथ बाजा भए पनि हुन्छ नभए पनि हुन्छ भने केही गीतका साथ यसको आवश्यकता रहँदैन । बाजाहरु पनि ३ किसिमका छन् ।

१. स्वरवाद्य : मुरली, बासुरी, विनायो र सहनाइ जस्ता फुकेर बजाउने बाजाहरुलाई स्वरवाद्य बाजा भनिन्छ ।
२. तारवाद्य : सारङ्गी, अरबाजो, टुंङ्ना, ऐकतारे जस्ता तार भएका बाजाहरु नै तारवाद्य बाजाहरु हुन् ।
३. तालवाद्य : मादल, खैजडी, ढ्याङ्ग्रो, डम्फु, हुड्का, डमरु, नगरा जस्ता छालामा ठोकेर बजाइने र मुजुरा चाँप, झ्याली, करताल जस्ता धातुमा ठोकेर बजाइने बाजाहरु तालवाद्य अन्तर्गत पर्दछन् ।

बन्धु : २०५८ : ११८

२.५ लोकगीतको वर्गीकरण

नेपाली लोकगीतलाई वर्गीकरण गर्ने शिलशिलामा विभिनन विद्वान्हरूले फरक-फरक ढङ्गले वर्गीकरण गरेका छन् । भारतीय लोकसाहित्यका अध्योता डा. कृष्णदेव उपाध्यायले लोकगीतलाई छ भागमा बाँडेका छन् ।

१. संस्कारसम्बन्धि गीत
२. ऋतुसम्बन्धि गीत
३. ब्रतसम्बन्धि गीत
४. जातिसम्बन्धि गीत
५. श्रमसम्बन्धि गीत
६. विविध गीत

लोकसंस्कृतिका अन्वेषक कालि भक्त पन्तले लोकगीतलाई ९ प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् ।

१) राष्ट्रभाषा स्तरीय गीत
२) जिल्ला स्तरीय गीत
३) ग्रामस्तरीय गीत
४) जातिस्तरीय गीत
५) पर्वस्तरीय गीत
६) जाती भाषा स्तरीय गीत
७) लोक नाट्यस्तरीय गीत
८) कर्मस्तरीय गीत
९) ऋतुस्तरीय गीत

अर्का अन्वेषक धर्मराजा थापा र हेसपुरे सुवेदीद्वारा गरिएको वर्गीकरणलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१)	सामान्य गीत

२)	संस्कार गीत

३)	ब्रतसम्बन्धी गीत

४)	श्रमगीत

५)	पर्वगीत

६)	नृत्यगीत

७)	विविध

(पौड्याल, २०६८: २६)

नेपाली लोकगीतलाई वस्तुपरक रूपमा वर्गीकरण गर्न : विषयगत रूपमा वर्गीकरण गर्न उपयुक्त हुनाका साथै बढी वैधानिक पनि हुन्छ यसरी वर्गीकरण गरिदा भावपक्षलाई खोतल्न सजिलो पर्छ र नेपाली लोकगीतको चुरोसम्म पुग्न सकिन्छ । विषयगत आधारमा नेपाली लोकगीतलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गरिएको छ ।

**१)	वर्षचक्रीय लोकगीत**

प्रकृतिजगत्मा दिन र रात, ताप र शीत, घाम र पानी, गर्मी र जाडो आदि हुँदै समय चक्रजस्तै भएर घुमिरहन्छ । त्यसै क्रममा एकपछि अर्को हुँदै नयाँ ऋतु आउँछ र समय विविध रूपमा फेरिदै जान्छ । यस अवस्थामा कुनै गीत बाह्रै महिना गाइन्छन् भने कुनै गीत समय अनुसार ऋतुऋतुमा गाइन्छन् । यसरी वर्षभरि आफ्ना साङ्गीतिक अभिव्यक्ति पोख्न र भाव तथा लयमा गीतको माध्यमबाट अभिव्यक्ति गर्ने प्रक्रियालाई वर्षचक्रीय लोकगीत भनिनछ । वर्षचक्रीय लोकगीतमा दुई किसिमका लोकगीत देखा पर्दछन् ।

अ) बाह्रमासे गीत

बाह्रमहिना, छ वटै ऋतुमा गाइने लोकगीतलाई बाह्रमासे लोकगीत भनिन्छ । बाह्रमासे लोकगीतलाई धर्मराज थापा र हेसपुरे सुवेदीले सामान्य गीत भनी वर्गीकरण गरेका छन् । झ्याउरे, दोहोरी, घाँसे, चुट्का रोइला आदि बाह्रमासे लोकगीत अन्तर्गत पदर्छ बाह्रमासे अन्तर्गतको दोहरी एक अंश (नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना; ९४)

केटा : दुई मुटुलाई चलाउने नाउँ भयो

भेटिएर छुटाउने दाउ भयो

मेलम्ची दोभान आज भोलि भेटघाटै नहुँदा

रोइरन्छ यो मन

केटी : सबको साम् भेट्न नि डर हुन्थ्यो

दुःख सुख बिसाउने भर हुन्थ्यो

मेलम्ची दोभान आज भोलि भेटघाटै नहुँदा

रोइरहनछ यो मन

आ) ऋतुकालीन लोकगीत

नेपालमा वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्त र शिशिर ऋतु छन् भने समयका दृष्टिले वर्षा र हिउँद तथा मौसमका दृष्टिले गर्मी, वर्षा र जाडो याम छन् । समय समयमा आउने उत्सव चाडपर्वले सामाजिक जीवनमा ठूलो भूमिका खेल्दछ । त्यस्तै कर्मशील जीवनमा पनि आमोदप्रमोद र विश्रान्तिको आवश्यक पर्छ । यिनै पर्वविशेष तथा कार्यविशेष गाइने लोकगीतलाई ऋतुकालिन लोकगीत भनिन्छ । ऋतुकालीन लोकगीतलाई पनि दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । (पराजुली, २०५७: १७३)

क) पर्वगीत :

नेपाली समाजमा वर्षभरिमा आउने कुनै चाडपर्व राष्ट्रियस्तरमा छन् भने कुनै स्थानीय स्तरका छन् । तिनै चाडपर्वका अवसर आउँदा लोकजीवनद्वारा जुन-जुन गीत गाइन्छन् ती लोकगीत नै पर्वगीत हुन् । पर्वगीत अन्तर्गत तीज गति, मालसिरी, देउसी, भैलो, व्रत गीत आदि पर्दछन् । (पराजुली : २०५७ : १७५)

ख) कर्मगीत/श्रमगीत

प्रत्येक ऋतुमा नेपाली लोकजीवनमा नाता कर्म वा श्रमसँग गाँसिएको छ । काममा लागेका बेला शक्तिसञ्चय गर्नु आवश्यक हुन्छ भने शरीरको थकान पनि मेटाउनु नै पर्छ अनि परिश्रमि लोकगायकद्वारा आ-आफ्ना काम तथा परिवर्तित समसँगै जोडिएका फरक-फरक गीतहरू गाइन्छन् । त्यसमा पनि ऋतुकालीन कर्मगीत विशेषतः खेतीपाती लाउने, गोडमेल गर्ने र बालीनाली थन्काउने बेलामा नै बढी मात्रामा गाउने गरिन्छ यसरी कर्म वा श्रमसँग सम्बन्धित लोकगीतलाई श्रम गीत भनिन्छ, जस्तै :

जेठे र मासका यति चर्को घाम पोल्यो नि जिउडाल

बाटैमा हिड्ने बटुवा दाइलाई किन चाहियो हाम्रो हाल ।

कर्म वा श्रमगीत अन्तर्गत जेठे, असारे, दाँइगीत आदि लोकगीतहरू पर्दछन् । (पराजुली : २०५७ : २०७)

२. जीवन चक्रीय लोकगीत

नेपाली समाजमा जन्मेदेखि मृत्युपर्यान्त नाना थरी विधि व्यवहार चल्दै आएका हुन्छन् । उमेर अनुसार मानव जीवनमा न्वारन, पास्नी, ब्रतवन्ध, विवाह, दाहसंस्कार जस्ता क्रियाकलाप भैरहन्छ यस्ता मानव जीवनमा घट्ने विशेष अवस्थाहरूमा गीतका माध्यमद्वारा सुखदुःख आदानप्रदान गरिन्छ । यसरी जीवनका परिस्थितिजन्य घट्नाहरूमा गाइने लोकगीतलाई विभिनन चरणमा वर्गीकरण गरिएको छ । (पराजुली : २०५७ : २२२)

अ)	**संस्कारगीत**

विविध संस्कारहरू जस्तै विवाह, व्रतबन्ध, छैठी आदिमा गाइने गीतलाई संस्कार गीत भनिन्छ । संस्कार गीतभित्र पनि मङ्गलाचरण, मृत्युगीत आदि पर्दछन् ।

आ)	**धार्मिक गीत**

केही नेपाली लोकगीत धार्मिक विषयसँग सम्बन्धित छन् । यी गति धार्मिक वा भक्तिभावनाको हुनाको साथै सांस्कृतिक परम्परासँग जोडिएका पनि हुन्छन् । यस्ता गीतहरूमा व्रतगीत, प्राथना, भजन आदि पर्दछन् जस्तै

भजन

दिन बित्यो रात बित्यो
	बित्यो जिन्दगानी
जीवन यसै बित्न लाग्यो		(पराजुली : २०५७ : २०३०)
	ख्यालख्याल ठानी

इ)	**उमेर अवस्थाकालीन लोकगीत**

उमेर चक्र अनुसार बाल अवस्थामा बाल गीत, युवा अवस्थामा माया, प्रेम र प्रणयका गीत अनि बृद्धा अवस्थामा भजन, सिलोक, धार्मिक गीत गाइन्छ ।

ई)	**नृत्य गीत**

गीतको भाव र स्वरूप अनुसार नयाँपन थप्दै र लयलाई मधुर र झङ्कृत बनाउने काम नृत्यले गर्दछ । गीत सँगसँगै नृत्य पनि समावेश भएको लोकगीतलाई नृत्य लोकगीत भनिन्छ । रत्यौली, मारुनी, आदि नृत्यप्रदान लोकगीत हुन् । (पराजुली : २०५७ : १५२ : २२२)

२.६ लोकगीतको अध्ययन परम्परा

नेपाली लोकगीतले लोकसाहित्यमा विशेष ठाउँ ओगटेको हुँदा नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन परम्पराको चर्चा गर्दा आएका कतिपय कुरा यहाँ दोहोरिन गएका छन् । तैपनि यहाँ नेपाली लोकगीतको मात्र संक्षिप्त रेखाङ्कन गरिएको छ ।

लोकगीतको सङ्कलन र प्रकाशन गर्ने काम थालिएको एक शताब्दी जति भयो होला । विश्वराज हरिहर शर्माको राग संग्रह वि.सं. १९६२ भन्दा अघि प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा केही नेपाली गीत परेका छन् । एम.ए. पठनको गोर्खागीत प्रकाश (पहिलो भाग) सन् १९१६ मा प्रकाशित भयो । चन्द्रशमशेरको हुकुम मुताविक रचिएको यस कृतिमा नेपाली भाषाका झ्याउरे गीतका साथै केही नेवारी र भोटे भाषाका गीत पनि समाविष्ट गरेका छन् । नेपाली लोकगीतको सङ्कलनका दृष्टिले यस कृतिको ऐतिहासिक महत्व छ । क्याप्टेन जी.डब्लु मानेको गोर्खाली म्यान्युअल सन् १९१८ मा प्रकाशित भएको थियो । यसमा मानेले बृटिश गोर्खा सेनामा कार्यरत नेपाली सिपाहीहरुबाट केही गीतहरु सङ्कलन गरेर लिपीबद्ध गरी रोमनमा समाविष्ट गरेका छन् ।

गोर्खाली संसारमा वि.सं. १९८३ मा महानन्द शर्माद्धारा “नौलो कुरा” प्रकाशति भएको थियो । यस लेखलाई कमल दिक्षितले केही नेपाली लोकगीतको परिचय दिई आफ्नो दृष्टिकोण सहित व्यक्त भएको नेपाली लोकसाहित्य सम्बन्धि पहिलो लेख भनेका छन् । आषिका और सीता भारत शिर्षक कृति १९२८ ई. मा बनारसबाट प्रकाशित भएको देखिन्छ । आषिका आशिष दिने लोक परम्पराको एक रुप हो । तर प्रकाशित आशिकामा मालिकाको वर्णन गरिएको छ । “सीता भारत” मा लक्ष्मणले सीतालाई लंका पति रावणको चित्र लेख्न भनेको प्रशङ्ग आएकाले यो पुस्तक पण्डित शिवनिधी जोशीद्धारा लेखिएको भनिएता पनि यो कृति लोकजीवनबाटै सङ्कलित गरिएको हो । यो कुरा सीता भारत र पश्चिम नेपालका प्रचलित लोक रामायणको तुलना गर्दा स्पष्ट हुन्छ ।

देवेन्द्र सत्यार्थीले नेपाली लोकगीतबारे एउटा लेख अङ्ग्रेजी भाषामा लेखि सन् १९३४ मा मर्डन रिभ्युमा प्रकाशित गराएका थिए । यसको नेपालीमा अनुवाद गरी सङ्गीतमय नेपाल शिर्षकमा सन् १९५३ मा प्रकाशित भयो । नेपाली लोकगीतको परिचय दिइ तिनका विशेषताको उल्लेख भएको यो एउटा महत्वपूर्ण लेख हो । पारसमणी प्रधानद्धारा सम्पादित लोकगीतमा देबेन्द्र

सत्यार्थीको सङ्गीतमय नेपाल, हर्कमान राईको जनसाहित्य, कविन्द्रमान सिंहको लोकगीत तथा एम.एम. गुरुङ्गको नेपाली जनसाहित्य सङ्कलित छन् । पारसमणी प्रधानको सम्पादकीय सहितको यो कृति यस प्रकारको पहिलो सङ्कलन हो । जसमा लोकगीत र लोकसाहित्यबारे लेखिएका लेखहरु प्रकाशित छन् । वि.सं. २०१० मा लोकगीत संग्रहालय स्थापना भयो । यहाँबाट डाँफेचरी नामक पत्रिकाको प्रकाशन पनि गरियो । सत्यमोहन जोशीको नेपाली लोकगीत एक अध्ययन शिर्षक ग्रन्थ पनि २०११ मा प्रकाशित भयो । उनकै हाम्रो लोकसँस्कृतिले २०१३ सालको मदन पुरस्कार पनि पायो । यसमा लोकगीतकै विषयमा बढी चर्चा छ । कर्मबीर महामण्डलले २०१३ सालमा सुदुरपश्चिमाञ्चल दैलेख, दुल्लु, जुम्ला निवासी जनताको लोकगीत प्रकाशित गऱ्यो । जसमा त्यस क्षेत्रका केही लोकगीतहरु सङ्कलित छन् । लोकगीत सङ्कलन कार्यका निम्ति प्रेरित गर्ने काम यस ग्रन्थले गरेको छ । धर्मराज थापाको मेरो नेपाल भ्रमण २०१६ मा प्रकाशित भयो । यसपछि थापाका भ्रमण लेखका धेरै सङ्कलनहरु निस्के । नेपाली लोकगीतका सङ्कलकहरुका लागि थापाका लेखहरु प्रेरक भएका छन् । काजिमान कन्दङवाको नेपाली जनसाहित्य २०२० नेपाली लोकगीत अध्ययनको पहिलो व्यवस्थित प्रयास थियो । योगी नरहरिनाथद्धारा सम्पादित हिमाली लोकसाहित्य २०२१ मा मदनराज रेग्मी, अमर बहादुर कार्की, चन्द्र बहादुर शाह, रत्नाकर र गजेन्द्र बहादुरद्धारा सङ्कलित गीतहरु छन् । यसका सम्पादकका रुपमा योगी नरहरिनाथाले परिचयात्मक भूमिका र लोकगीतहरुको प्राचिनता, लोकगीतका विशेषताहरु र लोककविहरुको परिचय दिइ आवश्यक टिप्पणीहरु दिएका छन् ।

आर.डी. र एल.एल. को नेपालका विभिन्न जाती र तिनका लोकगीत २०२३ मा आयो अनि हरिहरराज जोशीको सङ्गिनी २०२८ मा कालिभक्त पन्तको हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास २०२८ प्रदिप रिमालको कर्णाली लोकसंस्कृतिक खण्ड ५ (२०२८), धर्मराज थापाको गण्डकीको सुसेली २०३०, काजीमान कन्दङवा र विपिनदेव ढुङ्गेलको नानीका गीत २०३६, नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठको नेपाली लोकगीत सङ्ग्रह २०३७, टंक केसीको हाम्रो लोकगीत र सङ्गीत तथा लोक सङ्गीतका थुङ्गाहरु २०५३ जस्ता कृतिकै परम्परामा सावित्री मल्लको पाल्पाका लोकगीत अध्ययन र विश्लेषण २०५२ तथा पुष्पनाथ शर्माको लोकगीत २०५६ जस्ता कृतिहरु देखा परेका छन् । नेपाली लोकगीतको अध्ययनको क्षेत्रमा अहिले सम्मको सबभन्दा महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । कृष्णप्रसाद पराजुलीको लोकगीतको आलोक २०५७ ।

जयराज पन्तले डोटेली गमरा पर्वका गीतहरुको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकमा २०३६ मा स्नातकोत्तर शोधप्रबन्ध लेखे र २०५५ मा अन्जुलीभरि सगुन र पोल्टाभरि फाग प्रकाशित गरे । पन्तका लेखहरु पत्रपत्रिकाहरुमा पनि प्रकाशित छन् । नारायण अधिकारीले स्याङ्जाका लोकगीत शीर्षक शोधप्रबन्ध लेखी २०४२ मा स्नातकोत्तर तह पुरा गरे । राजेन्द्र प्रसाद पौड्यालको कमलाखोँचका लोकगीतको सङ्कलन बर्गीकरण र विश्लेषण २०४३ तथा कुसुमाकर न्यौपानेको पैँयू भेगका लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण २०४२ शीर्षक शोधप्रबन्धहरु स्नातकोत्तर तह पुरा गर्ने क्रममा गरिएका हुन् । यी कृतिहरुले नेपाली लोकगीतका क्षेत्रमा नयाँ सामाग्री दिएका छन् । यस्तै दिनबहादुर थापाले कालिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको सर्वेक्षण र अध्ययन २०५०, ऋषिराम देवकोटाको लिगलिगका पर्वगीत तथा संस्कारगीतको अध्ययन २०५२ र अम्बिका प्रसाद भट्टराईको तनहूको ढोरका लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण २०५२, उमा चन्दको बैतडेली सांस्कारिक फागहरुको सङ्कलन वर्गीकरण र परिचय २०५३, सुनिता गुरुङ्को संस्कृतिमा रोधीगीतको अध्ययन २०५४ स्नातकोत्तरस्तरीय शोधपत्र हुन् । यस्ता कृतिहरुले नेपाली लोकगीत लोककविताको अध्ययनमा व्यापकता र गम्भीरता प्रदान गरेका छन् ।

बन्धु : २०५८ : १२४, १२५, १२६

नेपाली लोकगीतको अध्ययन परम्परालाई कालगत रुपमा पनि हेर्न सकिन्छ ।

नेपाली भाषा अभिलेखकालीन गद्यमा आउनुभन्दा पहिलेदेखि नै लोकव्यवहारमा प्रचलित हुँदै आएको र यस भाषामा लोकगीतको थालनी भैसकेको अनुमान छ । बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक राष्ट्रका रूपमा रहेको नेपाली र यहाँका नेपाली समाजलाई जोड्ने बलियो सूत्र नेपाली भाषा हो । वि.सं. १८०० सम्म प्राचिन काल, त्यसपछि २००७ सालसम्म मध्यकाल र २००७ यता आधुनिककालका रूपमा लिएर नेपाली लोकगीतलाई नियाल्न सान्दर्भिक हुन सक्छ । समयको प्रवाहसँगसँगै नेपाली भाषा डोटी र कर्णालीमा विस्तारिति भएपछि यस भाषामा मागल फाग, चाँचरी, ढुस्को, चैत, बालुवा जस्ता लोकगीतहरू गाइदै आएको अन्वेषणले बताउँछ ।

प्रायः ग्रामीण भेगका अशिक्षित वर्गबाटै नै लोकगीतको सिर्जना हुने भएकाले नेपाली लोकगीतमा पनि अधिकांशत यसै वर्गले आफ्ना उल्लास र रोदनलाई प्रकट गर्न लोकगीत गाउने गरेको पाइन्छ ।

प्राथमिककालीन नेपाली लोकगीतको पूर्वार्द्धमा सुदूर पश्चिम, मध्यपश्चिम र पश्चिम भेग अत्यान्त रसिलो र भरिलो भएको पाइन्छ भने झन्डैझन्डै उत्तरार्द्धको आरम्भदेखि नै यसले मध्यभाग र पूर्वतिर पखेटा फिजाउँदै गएको देखिन्छ । यिनताकासम्म नेपाली लोकगीत फुटकर हुँदै बृहत रूप सम्म निर्माण भएको पाइन्छ । नेपाली लोकगीतको मध्यकाल उन्नाइसौँ शताब्दीको प्रथम प्रहरको मूहर्तसँगै आएको मान्न सकिन्छ । वि.सं. १८०० देखि गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा गोर्खालीहरूको विजय अभियान आरम्भ हुँदै गएपछि नेपाली भाषाको व्यापकता पाउँदै गएको देखिन्छ । तत्कालिन समयमा वीरताको उद्घोष गर्ने कर्खा, सताह र फुटकर लोकगीतहरू प्रशस्त गाइन्थे ।

नेपाली लोकगीतको आधुनिक काल २००७ सालदेखि यताको समयलाई मान्नु युक्तिसङ्गत देखिन्छ । यस समयमा नेपालको राजनीतिमा ठूलो परिवर्तन आयो र त्यस परिवर्तनका विस्तृत क्रियाकलापले लोकसर्जकहरूलाई पनि प्रभावित पाऱ्यो । यसपछिका वर्षहरूमा लोकगीत कुनै अवसर एवम् स्थानविशेषमा गाइने गीत अथवा अशिक्षित जनताको मात्र साङ्गितिक आवाज नभएर नेपाल र नेपाली जनताकै साझा स्वर हो भन्ने अनुभव गरियो ।

२००७ सालयता नेपालमा रेडियोको स्थापना भएपछि नेपाली लोकगीत सञ्चारमाध्यमद्वारा प्रसारणमा आयो र यसको रेकर्ड पनि हुन थाल्यो । यस प्रकार विभिन्न लोकगीतलाई गाउँशहरमा फिजाउने कार्य भयो । (पराजुली : २०५७ : ९३, ९४

क) लोकगायकहरूको भूमिका

लोकभाका छोपेर गाउने चलन सम्भवतः लोकगीतको उत्पत्तिसँगै भएको हो । नेपाली लोकगीतलाई फिँजाउनेहरूमध्ये पहिलो पङ्क्तिमा नै लोकोक्ति तथा कलाकारहरु पर्छन् । जसको न नाउँ उल्लेख गर्न सकिन्छ न गाउँ नै छुट्याउन सकिन्छ । मेला लाग्ने लाठे वा रोपार, वन जाने, घाँसे-घाँसेनी, गाइवस्तु चराउने गोठाला-गोठाली जात्रामा पुग्ने रउसेहरू, चौतारी वा रोदीघरमा

भेला हुने ठिटाठिटी, घरका पिँढी-सिकुवा कुनै बुढाबुढी र आँगन र चोकमा खेल्ने केटाकेटीसम्म सबै लोकगायक हुन् । तिनीहरू सबैको जीवन एक किसिमको गाएर-नाचेर नै बित्छ ।

नेपालमा हुड्के (दमाई) र गाइने -गन्धर्वहरू लोकगीतका सेवक हुन् । उनीहरूले मङ्गलभाव वीरवर्णन वा सामाजिक जीवनका घटना र चरित्रलाई गीतमालामा उनेर हुड्के वा सारङ्गीको धुनमा स्वरसंयोजन गर्दै लोकगीतलाई समृद्ध पारेका छन् र उनीहरू स्वयं पनि प्रसारणकेन्द्र जस्तै हुन पुगका छन् । २००७ सालपछिको दशकहरूमा अनेक गीतकार कविहरूले लोकलयमा थुप्रैथुप्रै गीत लेखे लोकगीत र लोकलयमा रचित गीत गाउने असङ्ख्य गायक कलाकारहरू देखिए । यसै बेला धर्मराज थापाले असन-इन्द्रचोकमा डबली, पेटी, मन्दिरमा बसेर गीत गाए । नेपाली लोक गीत संकलन तथा गायनको क्षेत्रमा कलाकारहरू कोमल ओली, प्रेमराज महत, कृष्णबहादुर गुरुङ, बमबहादुर कार्की, पुरुषोत्तम न्यौपाने, नवराज घोरासैनी, तुलसी पराजुली, लगायत सयौँ-हजारौँ कलाकारहरूले पनि नेपाली लोकगीतको विकासमा योगदान पुऱ्याएका छन् । (पराजुली : २०५७ : १११)

ख) नेपाली लोकगीतको सङ्कलन कार्य

लेकबेँसी, पहाड र तराईका गाउँ-गाउँ र बस्ती-बस्तीमा छरिएका नेपाली लोकगीतको सङ्कलन कहिलदेखि हुन थाल्यो भन्ने खोजको लामो सीमाना नआए तापनि लोकलयलाई टिप्ने र त्यसै लयमा गीत लेख्ने कामचाँहि लगभग अढाई सय वर्ष अघिदेखि नै भइसकेको देखिन्छ । खास लोकगीतकै सङ्कलनकार्यले भने निकै समय पर्खनुपऱ्यो र यसप्रतिको चासो पनि विगत सात दशक यता मात्रै जाग्न थालेको हो ।

अहिलेसम्म नेपाली लोकगीतको सङ्कलनका क्रममा निकै काम भैसकेको छ र यस्ता सङ्कलनका विभिन्न पुस्तक पनि प्रकाशित भइसकेका छन् । यस क्षेत्रमा निष्ठापूवर्क लाग्दै आएका लोकगीतका सङ्कलकहरूमा सत्यमोहन लोकगीतको एक अध्ययन २०११, हाम्रो लोकगीत २०२३, गण्डकीका सुसेली २०३०, लक्ष्मण, लोहनी रोदीघर २०१३, जयराज पन्त लोकसङ्गीतका थुँगाहरू २०५३, पुष्पनाथ शर्मा लोकगीत २०५६ आदि महत्वपूर्ण मानिन्छन् ।

नेपाली लोकगीतको संकलनमा गायकगायिकाहरूको पनि महत्वपूर्ण स्थान छ उनीहरूको विभिन्न गीति यलबम र सिडीहरू पनि लोकगीतको सङ्कलनमा महत्वपूर्ण योगदान दिईको छ । (पराजुली : २०५७ : ११९, १२०, १२१)

३: मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको सङ्कलन

३.१ संस्कार गीत

नेपाली समाजमा जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्त विविध विधि व्यवहार चल्दै आएका छन् । न्वारन, पास्नी, ब्रतबन्ध, विवाह, दाहक्रिया आदि नेपाली समाजमा गरिने संस्कारहरु हुन् । संस्कार गीत नेपाली लोकगीतका फाटमा युगौंदेखि चल्दै आएको छ । संस्कार एक किसिमले जीवनको पथप्रर्दशनको अनिवार्य अंग पनि हो । संस्कारका क्रममा गाइने गीतनै संस्कार गीत हुन् । विवाह ब्रतबन्ध र अन्य शुभकार्यमा संस्कार गीत गाउने चलन छ । जस्तै

क) ब्रतबन्धमा गाइने गीत :

बालक हुर्कंदै गएपछि ब्रतबन्ध गर्ने चलन हुन्छ । ब्रतबन्धमा भिक्षा माग्दा गाइने गीत यस्तो छ ।

मेरा बाबाले झोली तुम्बा लियौं

कसले बनाइदियो सन्यासीको भेष ?

गुरुमाले ललाइफकाई गराइन्

गुरुबाले पहिऱ्याए सन्यासीको भेष ।

दशै घर डुल्यौं दशै मुठी भएन

कसरी पालौंला गुरुबालाई

पाथी-पाथी भिक्षा देऊन आमै

तब न पालौला गुरुबालाई

नाम : लक्ष्मण दुलाल

ठेगाना : मेलम्ची -५, टार

उमेर : ३१ बर्ष

ख) रत्यौली गीत

रत्यौली संस्कार जस्तो मङ्गलाचरण नगाइए पनि विवाह संस्कारमा रत्यौली गीत गाइने हुँदा रत्यौलीलाई संस्कार गीत अन्तर्गत हेर्न सकिन्छ ।

रत्यौली

जन्ती गयो दुलहीलाई लिन, दुलहीलाई लिन
दुलहा घरमा रत्यौली खेलौं न
सानु रत्यौली खेलौं न

विहेको रमझम, रमझम
रत्यौलीमा नाचौं न छमछम
सानु नाचौं न छमछम

बेहुला राजर्षि रामजस्तो, राजर्षि रामजस्तो
दुलही ल्याउलानु भरे फुलेको फूल जस्तो
सानु फुलेको फूल जस्तो

विहे घरमा चल्दछ हाँसो चल्दछ हाँसो
दुलही नानी बेहुलाकै हो नासो
सानु बेहुलाकै हो नासो

दुलहा दुलही जग्गेमा होलान्, जग्गेमा होलान्
दुलहा आमा छमछमै नाच्देऊ न
सानु छमछमै नाच्देऊ न
हामी सबै खेल्दैछौं रतयौली, खेल्दैछौं रत्यौली
जोगी आयो हर्नलाई बेहुली

सानु हर्नलाई बेहुली

जोगी आउला हर्नलाई बेहुलीलाई, हर्नलाई बेहुलीलाई
दुलहाको हातबाट मर्नलाई
सानु हातबाट मर्नलाई

नामः लक्ष्मी विसुन्खे
ठेगाना : इचोक-६, गैरी गाउँ
उमेर : ३४ वर्ष

३.२ श्रमगीत

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । प्रत्येक ऋतु नेपालीहरुको सम्बन्धको काम वा श्रमसँग जोडिएको हुन्छ । काममा लागेका बेला शक्तिसञ्चय गर्नु आवश्यक हुन्छ भने शारीरिक थकान पनि मेट्नु त्यति नै आवश्यक हुन्छ । आ-आफ्ना काम र परिश्रमसँग जोडेर विशेषतः खेतीपाती लाउने, गोडमेल गर्ने, बालीनाली थन्क्याउने बेलामा गीत गाउने गरिन्छ । यसरी श्रम गर्ने बेलामा परिश्रमसँग भिज्दै मुखबाट मिठामिठा स्वरलहरीहरु निकालेर गाइने गीतलाई श्रम गीत भनिन्छ । श्रीमगीत अन्तर्गत जेठे, असारे, दाइगीत आदि पर्दछन् ।

क) जेठे

जेठ महिनाको हपहपाउँदो गर्मीयाममा गाईने गीतलाई जेठे गीत भनिन्छ । यो गीत विशेषतः जेठको महिनामा मकै, घैया गोड्दा गाइने गरिन्छ । गर्मी र कामको थकानलाई विर्सन गाइने जेठ गीत श्रमसँग सम्बन्धित गीत भएकाले यसलाई श्रम गति पनि भनिन्छ । अर्थात् जेठे गीत एउटा श्रम गीत हो ।

जेठै र मासका यति चर्को घाम पोल्यो नि जिउडाल
बाटैमा हिड्ने बुटुटा दाईलाई किन चाहियो हाम्रो हाल ।
शीतलु आयो शीतलु आयो के छ ? त छहारी
वरिपरि हेर्छु रुखपात छैन नाङ्गै छ बारी
सिरीलाई सिरी बतासै चल्यो त्यो पारी वनमा
बतासै चल्यो सिरीलाई सिरी सिरिसे झ्यालैमा

यो चर्को घाममा मकै नै गोड्ने रातमाटे बारीमा
मनको वह पोखौँ न सङ्गी शितलु छहारीमा
पसिना बगाई दु:ख गर्छौं दुई छाक खानालाई
हासी र खुसी रमाउँ है सङ्गी केही छैन लानलाई
यो लामो दिन जेठको बेला कोइली करायो
अलिअलि शितल होला जस्तो थियो त्यही पनि हरायो ।

नाम : नेप्टी मिजार
ठेगाना : इचोक-६
उमेर : ७० वर्ष

ख) असारे

असार महिना विशेषतः नेपालका पहाडी, भित्री मधेस तराई सबै ठाउँमा धान रोप्ने बेला हो । यस महिनामा पहाडी क्षेत्रमा खेतमा रोपाइँसँगै गीतको रन्को फुट्न थाल्दछ । किसानहरुले रोपाईमा गर्ने दु:खलाई भुल्न र हिलो, झरीलाई वेवास्ता गर्न गीतका सुसेलीहरु गाउन थाल्दछन् । यही गीतलाई असारे गीत भनिन्छ । असारे गीत असारको धान रोप्ने बेलामा र साउनमा कोदो रोप्ने बेलामा समेत गाइन्छ । असारे गीत पनि श्रम गीतको एउटा उत्कृष्ट भेद हो ।

धान है रोप्नु छुपु र छुपु असारको मासमा
काजीको बेठी म कन्या केटी बाँच्नु छ आसमा
केटा : आ रिमी र झिमी पानी है पऱ्यो रुझ्यौ की रुझिनौ
आँखाको सारले बोलाएँ मैले बुझ्यो कि बुझिनौ
ए बजाऊ ढोलकी

केटी : हा ! परदेशी मान्छे दु:खीको मनमा बास बस्यौ सुटुक्कै
मायाले बाँध्यो नजरले हान्यौ मै परेँ भुतुकै
बजाए ढोलकी
केटा : आ बाटै र मुनि बाटै र उफ्रि करायो कुत्रुके
खेताल्नी रहिछन् बिजलू जस्ता खेताला लुत्रुके

ए बजाऊ ढोलकी

केटी : हा ! मनमा बाढी उर्लेर आयो देखिने वित्तिकै

मायाको भाषा बुझेमा खास नबुझे यत्तिकै

ए बजाउ ढोलकी

केटा : भातैमा पाक्यो गुजुमागुजु तिउन लयालु

लौ न हौल लौ भेटेकी माया के सारो दयालु

बजाए ढोल्की

केटी : उकाली ज्यानको लहरे पिपल भरिया बिसाउने

तिम्रो हाम्रो मै सँग मै जाँदा खेरी कोइ छन् कि रिसाउने

बजाए ढोलकी

नाम : राजेन्द्र दङ्गाल

ठेगाना : महाङ्काल-१, ग्यालथुत्र

उमेर : ४५ वर्ष

असारे

केटा : हिमालै चुली नित पल्लो पट्टी अर्ना भैंसी चर्दैन

गोठालो दाईको लौरी नभई राको अर्ना भैसी चर्दैन

अमिलो दहीले तिम्रो मन्तरैले बुद्ध पनि झर्दैन

धाराको ठेको माठा लामखुट्टेको बुद्ध पनि झर्दैन

केटी : बारीको घैया टाउको दुख्यो ऐया को ल्याइदेला मनको वेग

मु यो भाइलाई हाम्रो दुई बैनीलाई को ल्याइदेला मनको वेग

दुधको तरी यस्तै मन त गरी सबलाई डाँडा कटाए

यता सुन छाले काले दुई जनाले सबलाई डाँडा कटाए

केटा : ऐना र बट्टा गरौँ सट्टा पट्टा सुपारी र काँचो बेल

अलि वर आउन ठुटो चुरोट खाउन सुपारी र काँचो बेल

कतिलाई डाँडो कटाउली र नानी माइतैमा परमा चलुन जेल

मोज पनि गर मस्ती पनि गर माइतैमा परमा चलुन जेल

केटी : चरीमा झर्ने क्या माया ल्यायौ सिमसारैमा बसेर
म मोटे देखे हेर्न सबार होला सिमसारैमा बसेर
हाम्रो माइती घरमा गऱ्या साइनो परमा बस्छु कम्मर कसेर
के गर्छौ ललितपुरे मेरो माइती घरमा बस्छु कम्मर कसेर

नाम : विदुर घरासैनी
ठेगाना : फटकशिला-५
उमेर : ३९ वर्ष

असारे

रिमीमा र झिमी पानी है पऱ्यो असारे मासैमा
हिडेको हामी धान है रोप्न वेशीको फाँटैमा
विहाडे दाजु बिऊ काडी ल्याउनु बाउसेले विऊ दिनु
हली है दाजु हल गोरु साउँदै नाच्ने र गाइ दिनु
नाचन बाउसे नाचन रोपार दबदबे हिलोमा
छुपमा छुप धान है रोप्नु असारे पन्ध्रैमा
घाम नि डुब्यो पानी नि पऱ्यो लहेरे बरैमा
रात पनि पऱ्यो झ्याउकिरी बास्यो जउँ अब घरैमा

नाम : कृष्णप्रसाद नेपाल
ठेगाना : तामामराङ-६, तेर्से
उमेर : २८ वर्ष

ग) दाइँगीत

दाइँगीत श्रमसङ्गीतसंगै उठेको कर्मगीत हो । धान पाकेपछि कार्तिक, मंसिरमा धान झार्न, पराल छुट्याउन गोरुलाई मियोमा बाँधेर दाइँ गर्ने गरिन्छ । दाइँ गर्ने अवसरमा गाइने गीत भएकाले यस गीतलाई दाइँगीत भनिएको हो । लाठे वा दँयेरेहरु धान फलेको खुसीयाली र काम छिटोछिटा सक्न अनि काम गर्ने हौसला बढाउन यो गीत गाउने गर्दछन् । कार्तिक - मंसिर महिनाको खेतीपाती उठाउने समयमा गाइने गीत भएकाले दाइँगीतलाई श्रमगीत अन्तर्गतको एउटा रुप मानिन्छ ।

हो हो दाइँ गर बरादो दाइ गर
तारे, माले झाले हो, हिड बरादो हो हिँड
मियोको टुप्पामा बसिगयो सिमल चरी
आजका दयेरालाई घिउका चोइली
हो हो हहहह ।

लक्ष्मीको दाना सुन जस्तो धान
दाई गर्ने बेला यो ।
बर्ष दिनको कमाइ दाई गरौँ रमाइ
खेताला साथी हो ।

सिम्ले खेतको दाईमा सबै साथी भाइमा
एक हुनु राम्रो हो
छिटोछिटो गरेर भकारी भरेर
जौँ घरमा साथी हो ।

गोरु चलाउ छिटो धानको भात मिठो
ए ! मेरा साथी भाइ
परालभन्दा धान धेर कुरा गरे अबेर
नरिसाऊ साहिँला दाइ

धानको थुप्रो चुलियो हिमालको चुली झैँ चुलियो
घरभेटी हजुर
याङ्ग्रीमा देखाउँदै लक्ष्मी बोलाउँदै
धान भर दइँयार

यो सालको धानले सब खुसी बन्नेछन्
असिना नि परेन दाइँ गर्ने बेलामा
दैवको खटन हो सुख होला जस्तो छ
किसान साथी हो ।

साइँसुइ नगर सह जान्छ हेर
मंसिर महिनामा
वर्ष दिनको कमाइ हो ठूलो कमाइ धानै हो
सबै कमाइमा

नाम : रामचन्द्र थापा

ठेगाना : किउल-१, चुरेटार

उमेर : ४३ वर्ष

३.३ पर्व गीत

नेपाली बहुजातीय, बहुधार्मिक राष्ट्र हो । आ-आफ्नो धर्म, संस्कार अनुसार नेपालीहरु विभिन्न चाडपर्व मनाउने गर्दछन् । यसरी चाडपर्व मनाउँदा, जात्रा, मेला भर्दा गीतका स्वर, लहरीहरु घन्किन थाल्छन । नेपाली समाजमा मनाइने दशैं, तिहार, छठ, तीज, ल्होसार, फागु जस्ता चाडपर्व र विभिन्न जात्रा, मेलामा गाईने गीतलाई पर्वगीत भनिन्छ ।

क) तीज गीत

तीज हिन्दु नारीहरको ठूलो रमाइलो पर्व हो । यस पर्वमा महिलाहरु व्रत बस्ने गर्छन् । आफ्नो व्रतको सफलता अनि जीवनका सुख-दुःख साट्दै सङ्गीहरुसँग बसेर महिलाहरु गति गाउने गर्दछन् । यसरी तीजको अवसरमा गाइने गीतलाई तीज गीत भनिन्छ । तीज गीत महिलाहरुले घरका दुःख, पीडा, माइतीको सम्झना अनि पतिको दीर्घायुको कामना गर्न गाउने गीत पनि हो । हिन्दु धर्ममा वर्णित महादेव, पार्वतीको कथा अनुसार पार्वतीले निराहार व्रत गरी महादेव पति पाएको उल्लेख छ । त्यस कथालाई आधार बनाएर हिन्दु नारीहरले तीज पर्व मनाउने र रमाउलो गर्न गीत गाउने चलन छ यसर्थ तीज गीत एउटा पर्व गीत हो ।

तीज आयो भनेर सबै जान्छन् माइत
आफ्नो माइती मुग्लानपारी छैन साइत
बरिलै छैन साइत

यो रमाइलो बेलामा जानुपर्ने मेलामा
मै चेलीको आँसु खस्यो दैलो ठेलामा
बरिलै आँसु खस्यो दैलो ठेलामा
साहुले गरेर माइती गए नौ डाँडा काटेर
सम्झिल्याउँदा रुन्छ मेरो मनै फाटेर
बरिलै मनै फाटेर
दोष छैन अभावलाई न त दाजुभाइलाई
दोष पनि रिन पनि वैरी मोरालाई
बरीलै वैरी मोरालाई

सासुको पीडा

बुहारी ल्याए सुख होला भनेको
आफ्नै छोरो बुहारीको पेवा बनेको
बिहानै उठेर दैलोपोतो गरेर
आफैँ गई ल्याउनुपर्छ पानी भरेर
संगी हो आफैँ गई ल्याउनुपर्छ पानी भरेर

घाम माथि आइसके एक्लैले केके गर्ने हो
खाजा पाक्यो उठ दुलै भन्न पर्ने भो
लाली पाउडर घसेर लुगा मात्रै फेरेर
बिहानभरि बिताउने ऐना हेरेर
हामीलाई त सिंगारपटार नानाभाँती चाहिएन

नक्कल गर्ने बुहारीको काम पाइएन
कुराले त हामीसित खेल्छन् जुहारी
दुनियाँमा नभएकी पाएँ बुहारी

नाम : विमला क्षेत्री
ठेगाना : इचोक-७, महाङ्काल
उमेर : ४९ वर्ष

ख) मालसिरी

हिन्दुहरुको महान् पर्व वडादशैंमा मङ्गल धूनका साथ देवी भगवतीको आरधना गर्दै गाइने गीतलाई मालसिरी भनिन्छ । मालसिरी पनि एउटा पर्व गीत हो । मालसिरी वडादशैं भरी दशैंघर र शक्तिपीठहरुमा गाइने गरिन्छ ।

जय दुर्गे माता ! जय दुर्गे भवानी
जय जय कृपानिधानी जय दुर्गे माता
शिरमा मुकुट र कानमा कुण्डल
चन्द्रकी छाया छन् मुख मण्डल

तिमी हौ हामी दुःख हारिणी जय दुर्गे माता !
आरधना गर्छू सदा माईको श्रद्धा राख्नु माइ ! भक्तिमा

हाम्रा लाज छन् तिम्रा अधिनमा जय दुर्गे माता !
दुष्टहरुलाई नष्ट गराई अपरम्पार जगाई देऊ वरदान माई
जगलाई जय दुर्गे माता ! जय जय दुर्गे भवानी

नाम : पार्वती भटराई
ठेगाना : बाँसबारी-३, बाहुनीपाटी
उमेर : ३१ वर्ष

ग) भैलो

दिपावलीको तेस्रो दिन अर्थात् लक्ष्मी पूजाको दिन युवायुवती, केटाकेटीहरु घरघरमा गएर भैलो खेल्छन् । कार्तिक कृष्ण औंसीका दिन दिपावली पश्चात भैलो वा भैली खेल्ने चलन छ । भैलो पनि पर्वगीत अन्तर्गत पर्दछ । भैलो शब्दको अर्थ भलो भन्ने हुन्छ । तिहारमा घरघरमा गई भैलो गाइने र भलो चिताउने, आंशिक दिने गरिन्छ ।

हे औँसीबार : गाईतिहार - भैलो
भैलिनी आइन् आँगन
गुन्यौ चोलो माग न
हे औँसीबार , गाईतिहार - भैलो

जसले दिन्छ मानु
उसको सुनको छानु
जसले दिन्छ पाथी
उसको सुनको छाती
छानाभरी घिरौँला
के के दिन्छन् हेरौँला
हे औँसीबार , गाइतिहार भैलो

हामी त्यसै आएनौँ
बलि राजाले पठाए
हे औँसीबार , गाईतिहार भैलो
यो घरकी आमै कस्ती छन् ?
पूर्णेको चन्द्र जस्ती छन्
हे औँसीबार , गाईतिहार भैलो

यो घरको चाला कस्तो छ
राजाको चलन जस्तो छ
हे औँसीबार , गाईतिहार भैलो
हे ढुङ्गा छोए - भैली रे
ए सुनै होओस् - भैली रे

ए माटो छोए - भैली रे
ए अन्न होओस - भैली रे

ए यसपाली आउँदा खरको छानो - भैली रे
ए आगौँ आउँदा सनको छानो - भैली रे

ए यसै घरमा - भैली रे
लक्ष्मिले - भैली रे
ए बासै गरुन -भैली रे

ए भैलीनीको - भैली रे
ए आशिष सै लागोस - भैली रे

तिहारको देउसी र भैलो
नरिसाउनु गरियो रमाइलो

रमाइलो गर्ने हो नाचेर
विदा दिनोस मुसुक्क हाँसेर

हरियो गोबरले लिपेको

लक्ष्मी पूजा गरेको

ए औँसी बारै गाईतिहार - भैलो

नाम : धनबहादुर भुजेल

ठेगाना : किउल-४, बगर

उमेर : ५३ वर्ष

घ) देउसी

देउसी तिहारमा हलतिहार तथा भाइटीकाका दिन बेलुकी घर-आँगनमा गएर सुख-सम्वृद्धिको कामना गर्दै गाइने सामूहिक गति हो । यो गीत भैलो गीतकै हाराहारी अभिन्न भएर युगौं देखि नेपाली जीवनमा प्रसिद्ध पर्वगीतका रुपमा चलिरहेको छ । देउसी शब्दको व्युत्पति देव + आशिषबाट भएको मानिन्छ जसको अर्थ हुन्छ । देउसी खेल्नेहरुले दिइएको आशिष देवताले दिइए बराबर हुन्छ । हिन्दुहरुको महान् पर्व दिपावली तथा तिहारको अवसरमा देउसी गति गाइने भएकाले देउसी पनि एउटा पर्व गीत नै हो ।

ए भनभन भाइ हो - देउसी रे

ए स्वरमिलाईकन भन - देउसी रे

ए झिलिमिलि झिलिमिलि - देउसी रे

ए बत्तीको झिलिमिलि - देउसी रे

ए फूलको झिलिमिलि - देउसी रे

ए वर्ष दिनको - देउसी रे

ए चाड तिहार - देउसी रे

ए रातो माटो - देउसी रे

ए चिप्लो बाटो - देउसी रे

ए बलि राजाको - देउसी रे

ए हुकुम हुदाँ - देउसी रे

ए लड्दैपड्दै - देउसी रे

ए घुँडा टेक्दै - देउसी रे

ए आएका हामी - देउसी रे
ए केराको खम्बा - देउसी रे
ए दश भाइ जम्मा - देउसी रे

यो रमाइलो तिहारको बेलामा
देउसी खेल्छौँ हजुरको घरमा

कानेखुसी गर्नु भो धेरै बेर
दान दिन भयो की अलि बेर

मखमली राखूँ की उनेर
दान ल्याए जोर बत्ती बालेर

देउसी भाइ हो आषिस दिएर
दान उठाऊ छमछमै नाचेर

ए यसै घरमा - देउसी रे
लक्ष्मीले - देउसी रे
ए बासै गरुन - देउसी रे
भोटको नुन - देउसी रे
ल्हासाको सुन - देउसी रे
घर भरि होऊन - देउसी रे
ढुङ्गा छोए - देउसी रे
सुनै होओस - देउसी रे
माटो छोए - देउसी रे
अन्न होओस - देउसी रे

आषिस दिन - देउसी रे

यतिकै जानैं - देउसी रे

नमरी बाँचैं - देउसी रे

कालले साँचे - देउसी रे

आघौं साल - देउसी रे

फेरी आउँला - देउसी रे

देउसीहरुको आशिष लागोस्

हजुरले चिताको सब पुगोस् ।

वर्ष दिनको यो ठूलो चाडमा

देउसी खेल्यौं हजुरको आँगनमा ।

फेरी अर्को तिहारमा आउँला

एसै गरि देउसी खेलौंला ।

विदा पाउँ है हजुरको घरबाट

अर्को घरमा जानु छ झटपट ।

नामः रामबहादुर सार्की

ठेगाना : इचोक-६, पिपलडाँडा

उमेर : ४९ वर्ष

३.४ धार्मिक गीत

धर्म, कर्म र भक्तिभावनामा आधारित लोकगीतलाई धार्मिक गति भनिन्छ । व्रतगीत, प्रार्थना, भजन आदि धार्मिक गीतहरु हुन् ।

क) भजन

पूजाआजा वा आराधनाका क्रममा ईश्वरको गुणगान गर्दै भक्तिभाव देखाउन गाइने गीतलाई भजन भनिन्छ । मानसिक शन्ति तथा सान्त्वना दिने देवदेवीको पूजा आराधना गर्ने तथा व्रत उत्सवका अवसरमा भजन गाउने चलन छ ।

दिन बित्यो रात बित्यो
दिन बित्यो रात बित्यो जिन्दगानी
जीवन यसै बित्न लाग्यो ख्यालख्यालमा ठानी

रामको नाम गाउनलाई नबिर्सनु होला
फेरि पाइने हो कि होइन मनुष्युको चोला

गर्ने बेला यै हो हेर होस राख भाइ
जीवन हाम्रो सफल पारौँ राम नाम गाई

जन्म लियौ कर्म लिएनौँ यै छ हाम्रो भुल
कि बनाऊ बाटोघाटो कि बनाउनु पुल

दिन बित्यो रात बित्यो बित्यो जिन्दगानी
जीवन यसे बित्न लाग्यो ख्यालख्याल ठानी

नाम : चोलानाथ भटराई
ठेगाना : इचोक-७, पचासे
उमेर : ५४ वर्ष

आज मैले राम भेटेँ
आज मैले राम भेटेँ भेटेँ घनस्याम
रुप दुवैको एकै रइछ फरक रै छ नाम

रामलाई भेटे मैले झुल्के घाममा
श्यामलाई भेटे मैले सुनको साझँमा

मनको दैलो खोलीदिँदा आउँदो रहेछ राम
मुसुमुसु हास्दो रहेछ छातीभित्र श्याम

मेरो मनको वरिपरि बस्दो रहेछ राम
मेरै नयन वरिपरि घम्दो रहेछ श्याम

राम नाम जप्दा - जप्दै पुग्यो अजामिल धाम
तिम्रो नाम जप्दा - जप्दै छुटोस मेरो प्राण

हातले गर्नु पूजा पाठ मुखले बोल्नु राम
आखिरमा पुगिन्छ है मुख्य परमधाम

ख) खैजडी भजन

पूजाआज वा आराधनाका क्रममा ईश्वरको गुणगान गर्दै भक्तिभाव देखाउन गाइने भजन भनिनछ। मानसिक शान्ति तथा सान्त्वना दिने देवीदेवीको पूजा आराधना गर्ने तथा व्रत-उत्सवका अवसरमा भजन गाइने चलन छ।

राम राम , राम राम !
ए पार्वतीपुत्र गणेशजीलाई पहिल्यै नमस्कार
आ है पहिल्यै नमस्कार
खेल्छौँ नाच्छौँ तिम्रै नाम....

राम राम , राम राम !

कैलाश पर्वतका महादेवजीलाई दोहोरो नमस्कार

आ है दोहोरो नमस्कार !

राम राम , राम राम !

शखामा छौँ , रच्छे गरे है

आ है रच्छे गरे है !

नारायण , हरिहरि

नाम : नानीबहादुर जोती

ठेगाना : किउल-७, किउल

उमेर : ४३ वर्ष

ए राम, राम, राम !

राम लक्ष्मण सुनौलो मृग लेख्टन गए बनमा

यता आयो पापी रावण जोगीको भेषमा

ए हेर लौ आयो जोगीको भेषमा, आयो जोगीको भेषमा

नारायण हरिहरि

राम, राम राम !

अलख, अलख भन्दै

सीतासँग भिक्षा माग्दै, ए पापी रावणले भन्न थाल्यो

मलाई देऊ भिक्षा, ए हेर लौ मलाई देऊ भिक्षा

नारायण, हरिहरि

राम, राम, राम !

आफ्नो नजरमा परेको जोगीलाई

सीताजी लाग्नुभो ! भिक्षा दिनलाई

ए हेर लौ लाग्नुभो भिक्षा दिनलाई, लाग्नुभो भिक्षा दिनलाई

नारायण हरिहरि

राम, राम, राम !

जब सीताजीले भिक्षा दिन लागेपछि, पापी रावणले

भन्न थाल्यो लक्ष्मण घेरा काटेर देऊ मलाई भिक्षा

नत्र लिन्न तिम्रो भिक्षा ए हेर लौ भन्न लाग्यो

जोगीले लिन्न तिम्रो भिक्षा

नारायण हरिहरि

राम, राम, राम !

सीताजीले हरेक तरहले सम्झदा पनि जोगीले नलिएपछि भिक्षा

लक्ष्मण घेरा नै काटो दिन लाग्नु भो भिक्षा, ए हेर लौ

दिन लाग्नु भो भिक्षा

नारायण हरिहरि

राम, राम, राम !

लक्ष्मण घेरा केही काटेर

सीताजीले भिक्षा दिन लाग्दा लग्यो जीगीले हरेर

ए हेर लौ लग्यो जोगीले हरेर, नारायण हरिहरि

नाम : हेरि खड्का

ठेगाना : पाल्चोक-६, भारिथोक

उमेर : ५० वर्ष

ग) आरती

दुर्गाजी आरती

जय दुर्गे माता ! जय दुर्गे भवानी

जय जय कृपानिधानी, जय दुर्गे माता !

शिरमा मुकुट र कानमा कुण्डल,

चन्द्रकी छापा छन् मुख मण्डलमा ।

तिमी हौ हामी दुः ख हारीगरी जय दुर्गे माता !

दृष्टहरुलाई नष्ट गराई अपरम्पार जगाई देऊ वरदान माई !

जय जय दुर्गे माता ! जय जय दुर्गे भवानी !

नामः लक्ष्मी विसुन्खे

ठेगाना : इचोक-६, गैरी गाउँ

उमेर : ३४ वर्ष

तुलसीजीको आरती

जै जै तुलसी माता, सब जगकी सुर वर – दाता ।

सब रोगौं के उपर सुख, सम्पत्ति दाता ॥

रुज से रक्षा भव त्राता जै तुलसी माता

बहु पत्री हे श्यामा ! सुर बली त्राता ॥

विष्णु – प्रिय ! तुमको सबै सो तर जाता ।

हरि के शशी विराजत त्रिभुवन में ही विख्याता ॥

देकर कन्द विमान से आई दिव्य भवन मे ।

मानव लोक तुम्हीँ से सुख सम्पत्ति पाता ॥

हरि को तुम अति प्यारी श्यामवर्ण सुकुमारी ।

प्रेम अजब है उनका तुमसे है नाता माता ॥

श्री गणेशजीको आरती

जय गणेश जय गणेश जय गणेश देवा ।

माता जसको पार्वती, पिता महादेव ॥

लड्डुको भाग लाग्छ संत गर्छन् सेवा ।
एकदन्त दयावन्त चार भुजाधारी ।
टाउको भरि सुन्दर पोत्ने, भूसोको सवारी

अन्धालाई आँखा दिने, कोधीलाई काया ।
बाँझीलाई पुत्र दिने, निर्धनलाई माया

लड्डुको त भोग लगाई सुन्त गर्छन् सेवा ।
हार चढ्छ फल चढ्छ चढ्छ अनि मेवा भ

दुःखीलाई सुख दिने शम्भुका हौ छोरा ।
इच्छा पूरा गरिदिन्छौ जो छन् मनका गोरा ॥

जय गणेश जय गणेश जय गणेश देवा
माता जसको पार्वती, पिता महादेव ॥

नाम : चोलानाथ भट्टराई
ठेगाना : इचोक-७, पचासे
उमेर : ५४ वर्ष

घ) सिलोक

विशेषतः विवाहको अवसरमा माइती पक्ष र घर पक्ष अर्थात् जन्तीले गीतको लयमा गर्ने तर्कवितर्कलाई सिलोक भनिन्छ । सिलोक दुलहा, दुहली, घर, माइतीका सबल र दुर्बल पक्षलाई समेट्न समेत गाइने गरिन्छ ।

पहिलो पक्ष

तेरा बाऊ पनि खुनी तेरा आमा पनि खुनी
पाटीमा बसेर जोर घुँडा घसेर खरानी घसे हुनी

दोस्रो पक्ष

सुखैले वित्यो जुनी मोजले बित्यो जुनी

तेरा सन्तान जस्तो छैन खुनी हाम्लाई भन्छन् सबले दानी

पहिलो पक्ष

एक गेडा झर्दैन एक कौडी खस्दैन के को दानी

खुनीलाई दानी भनेका होलान् एक नम्बरमा कन्जुस ठानी

दोस्रो पक्ष

गाउँका सबै दुखी मेरै घरमा पीर मर्का मै टार्छु ।

तँ जस्ता कुरौटेलाई पनि दानले नै मार्छु ।

नाम : योगबहादुर थापा

ठेगाना : तालामाएङ

उमेर : ५५ वर्ष

घरगाउँले

गाई पाल्नु गोठमा, दूध दुहुन गौवामा

आगो ताप्नु सिमलका मुढा

कति आयौ केटाकेटी, कति आयौ बूढा ?

जन्ती

गाई पाल्नु गोठमा, तर लाउनु ओठमा

आगो ताप्नु सिमलमा मुढा

थोरै आयौं केटाकेटी, धेरै आयौं बूढा ।

घरगाउँले

कहाँ पलायो जलुको निउरो, कहाँ पलायो तामा ?

कसकी छोरी तिम्री आमा, कसलाई भन्छौ आमा ?

जन्ती

चिसोमै पलायो जलुको निउरो, बाँसघारीमा पलायो तामा ?

कार्कीकी छोरी हाम्री आमा, कार्कीलाई भन्छौं मामा

जन्ती

केको लिङ्गो उत्तमा, केको लिङ्ग मध्यमा ?

केको लिङ्गो अयवातथता केको लिङ्गोले जग्गे भऱ्यौं ?

घरगाउँले

पैयुँको लिङ्गो उत्तमा कटुसको लिङ्गो मध्यमा

सिमलीको लिङ्गो अतवातथवा, पैयुँको लिङ्गोले जग्गे भऱ्यौ ?

घरगाउँले

कति मानाको पाथी भऱ्छौं, कति मुठीले माना ?

तीन मुरी तोरीका कति हुन्छन् दाना ?

जन्ती

आठ मानाले पाथी भऱ्यौं, दश मुठीले माना

तीन मुरी तोरीका अनगिन्ती हुन्छन् दाना ।

नाम : विष्णु लामिछाने

ठेगाना : मेलम्ची-६, मेलम्ची

उमेर : ३१ वर्ष

३.५ घाँसे गीत

लोकजीवनमा वस्तुभाउ पाल्ने, वन जाने र घाँसपात गर्ने बेलामा गाइने गीतलाई घाँसे गीत भनिन्छ । घाँसे गीत एकल र दोहरी दुवै रुपमा गाउने गरिन्छ । घाँसे गीतलाई घँसिया पनि भनिन्छ ।

केटा,

पानी खाने कलको

टोप्रेल मखमलको

ऐ कान्छी छेउमा खुट्टा तम जान

चटक्कै पारी तिम्ले लाको सारी कान्छी छेऊ ।

खुट्टा तम जान

तिम्रै लाग्छ माया तिम्रै लाग्छ झल्को ए कान्छी

लाखौं लाख भो सम्झना

यो माया कस्तो च्वाट्टै खाँइ खाउँ जस्तो ए कान्छी

लाखौं लाख भो सम्झना

केटी

चाँचारी ब्याको मेरी माया क्याको ए कान्छा

देख्छु सधैँ सपनी

तिम्ले हाम्ले लाको माया फल्यो फल्यो ए कान्छा

देख्छु सधैँ सपनी

मेरो बालापनलाई एक छिन् नहुँदा ए कान्छा

मुर्छै हुन्छु म पनि

कतै नजाऊ छोडी यो मायाको डोरी ए कान्छा

मुर्छै हुन्छु म पनि

केटा

ए माया हेर दुई बहिनीलाई लेर ए कान्छी

गाको छैन गोठा चिर

आको मन लिन जान्छौ भने हिँड ए कान्छी

गाको छैन गोठा चिर

हरुलेलाई गाउँली खातीरेलाई सम्झी ए कान्छी

नरोएको छैन दिन

कलेजो र मुटु खान्छ कुटु ए कान्छी

नरोएको छैन दिन

नाम : रामबहादुर पण्डित

ठेगाना : मेलम्ची-७, टार

उमेर : ५० वर्ष

३.६ बाह्रमासा/बाह्रमासे गीत

बाह्रै मास अर्थात् बाह्र महिनाभरि सदावहार रुपले गाइने गीतलाई बाह्रमासा वा बाह्रमासे गीत भनिन्छ । बाह्रमासे अन्तर्गत आउने लोकगीतहरु जनजीवनमा साह्रै गहिरोसँग भिजेका छन् । यस्ता बाह्रमासे लोकगीतहरुमा झ्याउरे, चुड्का, दोहरी आदि गीतहरु पर्दछन् ।

क) मेलम्ची दोभान

केटा : दुई मुटुलाई चलाउने नाउँ भयो
भेटिएर छुटाउने दाउ भयो
मेलम्ची दोभान आज भोलि भेटघाटै नहुँदा
रोइरहन्छ यो मन

केटी : सबको सामु भेट्न नि डर हुन्थ्यो
दुःख सुख विसाउने भर हुन्थ्यो
मेलम्ची दोभान
आज भोली भेटघाटै नहुँदा राइरहन्छ यो मन

केटा : तिम्रै यादमा बस्थैँ म ढुकेर
आउँथ्यौ घर देखि लुकेर
मेलम्ची दोभान
आजभोलि भेटघाटै नहुँदा रोइरहन्छ यो मन

केटी : तिमलाइ सम्झी यो मुटु रोइरहन्थ्यो
नआउँ भन्यो आउन मन लाइ रहन्थ्यो
मेलम्ची दोभान
आँजभोलि भेटघाटै नहुँदा रोइरहन्छ यो मन

केटा : काँचो माटो मुछेर पेलेको
झल्को आँउछ गुडुल्की खेलेको
मेलम्ची दोभान
आँजभोली भेटघाटै नँहुदा रोइरहन्छ यो मन

केटी : मकै सँगै भटमास खाएको

विर्स्या छैन हात समाइ गएको

मेलम्ची दोभान

आँजभोली भेटघाटै नँहुदा रोइरहन्छ यो मन

केटा : चोखो माया मै सँगै गाँसेर

बसाइ सऱ्यौ नौ डाँडा काटेर

मेलम्ची दोभान

आजभोलि भेटघाटै नँहुदा रोइरहन्छ यो मन

केटी : जुन दिन देखि भाको थ्यो बिरामी

त्यही दिन देखि यो ज्यान छ सिरानी

मेलम्ची दोभान

आजभोलि भेटघाटे नँहुदा रोइरहन्छ यो मन

केटा : पर्ख भनथे रुखका पातहरु

फैलाउँदा त विदाइका हातहरु

मेलम्ची दोभान

आजभोलि भेटघाटै नँहुदा रोइरहन्छ यो मन

केटी : सँगै पनि मन थेन जान

न त छोड्न सकिन्थ्यो बाऊ आमा

मेलम्ची दोभान

आजभोली भेटघाटै नँहुदा रोइरहन्छ यो मन

केटा : तिम्रो हाम्रो प्रिति र रम्भाले

ईर्ष्या गर्थे प्रकृति सम्मले

मेलम्ची दोभान

आजभोलि भेटघाटै नँहुदा रोइरहन्छ यो मन

केटी : तिम्रो हाम्रो भेट भाको दिन त

ऋषिमुनि छोड्थे झन् एकछिन त

मेलम्ची दोभान

आजभोलि भेटघाटै नँहुदा रोइरहनछ यो मन

नाम : बलबहादुर वाइवा

ठेगाना : कट्टन्जे-१, कटुन्जे

उमेर : ३५ वर्ष

ख) चाँगुनारायण थान

केटा : ओरालीमा जो झरे पनि

आफ्नै माया झरेझै लाइरनी

चाँगुनारायण थान ,

गाजालु आँखाले लाग्यो मलाई वाण

केटी : मन छ तिम्रो साह्रै नै खुनी

जसलाई देख्यो त्यही भन्दिनि

चाँगुनारायण थान , मोहनी भाकाले लाग्यो मलाई वाण

केटा : धेरै धाएँ दोबाटो मैले

मनले खाको भेटाएँ ज्यान अहिले

चाँगुनारायण थान ,

गाजालु आँखाले लाग्यो मलाई वाण

केटी : मिठो बोल्छौ मोहनी भाकाले

मुटु पोल्छ सङ्कालु आँखैले

चाँगुनारायण थान,

मोहनी भाकाले लाग्यो मलाई वाण

केटा : तितो वचन के बोल्नु नानी

झुटो बोल्ने म होइन बेइमानी

चाँगुनारायण थान,

गाजालु आँखैले लाग्यो मलाई वाण

केटी : गर्छन सबै हो यस्तै कुरा
मुखमा राम राम मनैमा छुरा
चाँगुनारायण थान ,
मोहनी भाकाले लाग्यो मलाई वाण

केटा : वचन लाउँछयौ यो मुटु जलाई
अरु जस्तो सोच्दै छौं मलाई
चाँगुनारायण थान ,
गाजलु आखाले लाग्यो मलाइ वाण

केटी : तिम्रो मनमा खोइ के छ कुनि
विक्ति हाल्छ चेली को यो जुनी
चाँगुनारायण थान ,
मोहनी भाकैले लाग्यो मलाई वाण

नाम : नवराज घोरासैनी
ठेगाना : फटकशिला-५
उमेर : ५१ वर्ष

ग) जाइफूलको वासना

केटा : चोखो माया पिरती गाँसेर
दन्त लहर खोली देऊ हाँसेर
जाइफूलको वासना,
नबोलेनि हाँसि राखन

केटी : एउटा कुरा भन्छु म सुन
चिनजान छैन कसरी हाँसु म
जाइफूलको वासना,
नबोलेनी हाँसी राखन

केटा : घर त मेरो बाह्रविसे बजार
पहिलो भेट्मै जुध्यो नि नजर

जाइफुलको वासना ,

नबोलेनि हाँसि राखन

केटी : छड्के नजर मलाई नै लगाऊ

पर्खि बस्छु जलाटार भेट्न आऊ

जाइफूलको वासना ,

नबोलेनि हाँसि राखन

केटा : नजाऊ जलाटार चेकिङ्गमा परन

बरु तिमी लामासाघु भ्करन

जाइफूलको वासना ,

न बोलेनि हाँसि राखन

केटी : सुनकोशीमा सनकै खानी

भन अब घुम्नलाई कहाँ जानी

जाइफूलको वासना ,

नबोलेनि हाँसि राखन

घ) उनीको पछ्यौरी

केटा : पानी मिठो सुन्दरी जलको

रातो सलको आइराथ्यो भ्कभ्कल्को

जा - जाडो लाइराछ

आज मलाइ उनीको पछयौरी भ्कभ्कल्को आइराछ

केटी : मलाई पनि सम्भ्कना आइराथ्यो

ढाका टोपी भ्कभ्कल्को लाइराथ्यो

जा - जाडो लाइराछ

आज मलाई उनीको गलबन्दी भ्कभ्कल्को आइराछ

केटा : यो मायालाइ भेट भयो बेलुकी

यतै आउँकी मायाले जेलुँकी

जा - जाडो लाइराछ

आज मलाइ उनीको पछ्यौरी झझल्को आइराछ

केटी : अलि यता सरन रेशम

टाढा मायम कसरी दिल बस्छ

जा - जाडो लाइराछ

आज मलाइ उनीको गलबन्दी याद आइराछ

नाम : विदुर घोरासयनी

ठेगाना : फटकशिला-५

उमेर : ३९ वर्ष

३.७ बालगीत

बालबालिकाहरुले आफ्नो कलिलो उमेरमा नाच्दै, खेल्दै आफूले अनुभव गरेका कुरालाई गीतको लयमा व्यक्त गर्ने गर्दछन् । त्यही गीतलाई बालगीत भनिन्छ । बालगीतमा उत्साह, जिज्ञासा, मनोरञ्जन, मनोविज्ञान धेरै भोक गाँसिर आउँछन् ।

ताराबाजी लैलै

मामा आए घोडा

माइजू आइन डोली

पापा ल्याइन सोली

खान दिन्छिन् भोलि

बुबुमाम सुपुक्क

काफल गेडी कुटुक्क

बाबु सुत्छ लुटुक्क

नाम : प्रतिक मगराती

ठेगाना : इचोक-६, गैरीगाउँ

उमेर : ६ वर्ष

नाच न नानी नाच न
पैसा दिउँला साताना
बारुली कम्मर भाँच न
नाच न नाच न

गोठेलौरी गोठै जा
नुन लिन भोटै जा
कुलो लग्यो पैराले
थुन्न जा लौराले
थुन्न जा लौराले
घाम पानी घामपानी
स्यालको बिहे
कुकुर जन्ती
बिरालो बाहुन
विरालाको भ्रुठो
कसैले नखाऊन

नाम : आशिका मिजार
ठेगाना : इचोक -६, पिपलडाँडा
उमेर : ११ वर्ष

४.मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण

४.१ मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण

लोकगीत लोकको मौलिक पहिचान हो मेलम्ची क्षेत्र राजधानीको नजिक अत्यन्तै प्रसिद्ध ठाउँ हो । मेलम्ची खानेपानी आयोजना सञ्चालनमा आएदेखि यो क्षेत्र देश विदेशमा समेत परिचित बन्न पुगेको छ । यस क्षेत्रमा रहेका लोक गायकहरुले पनि लोकगीतको माध्यमले यो क्षेत्रलाई पहिचान गराउन जमर्को गरिरहे र गरिरहका छन् । मेलम्ची क्षेत्र केही बजार र बाँकी गाउ नै गाउँले भरिपूर्ण रहेको ठाउँ हो । बाहुन, क्षेत्री दमाई, कामी, सार्की, भोटे, जैसी मगर, गुरुङ, नेवार विविध जातजातिले भरिपूर्ण यस क्षेत्रमा गाइने लोक गीतले यहाँको प्रकृति, समाज, पारीवारिक स्थिति धर्म संस्कार आदिलाई नै आफ्नो पहिचान बनाएका छन् जुन कुरा लोकगीतको श्लेषणबाट गरिन्छ मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको विश्लेषण मुख्यतः दुई कोणबाट गरिन्छ ।

४.२ समाज

४.३ संस्कृति

४.२ समाज

लोकगीत लोक जीवनको उपज हो । कुनै पनि लोकगीतको उत्पति त्यही समाजबाट नै हुने गर्दछ । अथवा लोकगीतहरुको लोकका मानिसहरुबाट लोकका लागि लोकमा नै निर्माण हुन्छन् । मेलम्ची क्षेत्रको लोकगीतले यहाँको समाजलाई यसरी चित्रित गरेको छ ।

(क) सामाजिक एवं पारिवारीक जीवनको चित्रण

व्यैयक्तिक, पारीवारिक तथा सामाजिक जीवनको घटना, दुर्घटना, आँसु, हाँसो दुःख, अशान्ति, निराशा, सम्पन्नता, विपन्नता जस्ता विविध विषयवस्तुलाई सुमधुर साङ्गीतिक लयमा लोकगीत अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । लोक जीवन नै लोकगीतको स्रष्टा प्रयोक्ता र संरक्षक भएकाले सामाजिक तत्वको संलग्नता विना यसको अस्तित्व रहन्न । हाम्रो समाजमा दुई छाक खान पसिना बगाउनु पर्ने बाध्यतालाई यसरी गीतले समेटेको छ ।

पसिना बगाइ दुःख, गर्छौं दुई छाक खानलाई
हाँसी र खसी रमाउँ है सङ्गी केही छैन लानलाई ।

माया प्रेम गर्ने कुरा जुनसुकै समाजमा रहन्छ । मेलम्ची क्षेत्रको लोकगीतले बाँच्ने बाध्यता पनि प्रेमले गर्दा हुने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

धान है रोप्नु छुपु र छुपु असारको मासमा
काजीको बेठी म कन्या केटी बाँच्नु छ आसमा ।

समाजमा गोठालो जाने गाइवस्तु चराउने परम्परा अहिले पनि छ । तर सबै गाईवस्तु सबै ठाउँमा नचर्ने र लौरो र लौरो विनाको गाठालोको अर्थ नहुने कुरालाई यसरी चित्रित गरेको छ ।

हिमालै चुली नि त पल्लो पट्टी अर्ना भैँसी चर्दैन
गोठालो दाईको लौरी नभई राको अर्ना भैँसी चर्दैन
अमिलो दहीले तिम्रो मन्तरैले बुद्ध पनि झर्दैन
धाराको ठेको माठा लामखुट्टेको बुद्ध पनि झर्दैन ।

माया प्रेम गर्दा सट्टा पट्टा चल्ने अनि अझै गाउँधरमा चुरोट सुपारी खाने चलनलाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

ऐना र बट्टा गरौँ सट्टा सुपारी र काँचो बेल
अलि वर आउन ठुटो चुरोट खाउन सुपारी र काँचो बेल
कतिलाई डाँडो कटाउली र नानी माइतमै परमा चलुनजेल
मोज पनि गर मस्ती पनि गर माइतैमा परमा चलुन जेल

असार लागेपछि हाम्रो समाजमा धान रोप्न खेततिर जाने कुरालाई मेलम्ची क्षेत्रको लोकगीतले यसरी चित्रण गरेको छ ।

रिमी र झिमी पानी है पऱ्यो असारे मासमा
विहाडे दाजु बिऊ काडी ल्याउनु बाउसेल बिऊ दिनु
हली है दाजु हल गारु साउँदै नाच्ने र गाइदिनु

मंसिर महिनामा सुसेल्दा सह जाने अनि किसान ठूलो कमाई धान भएको कुरालाई मेलम्ची क्षेत्रको लोकगीतले यसरी पुष्टि गरेको छ ।

साँइसुइ नगर सह जान्छ हेर

मंसिर महिनामा

वर्ष दिनको कमाइ हो ठूलो कमाइ धानै हो

सबै कमाइमा

तिजमा माइत जान नपाउँदा चेलीको मन पीडाले आँसुमा परिणत हुने कुरा यसरी थित्रण गरिएको छ ।

यो रमाइलो बेलामा जानुपर्‍यो मेलामा

मै चेलीको आँसु खस्यो दैलो ठेलामा

बरीलै आँसु खस्यो दैलो ठेलामा

तिहारमा देउसी भैलो खेल्ने सामाजिक परम्परा हो नेपालमा विभिन्न ठाउँमा जस्तै मेलम्ची क्षेत्रमा पनि देउसी भैलो खेलिन्छ । यस्तो बेलामा कोही रिसाउन नहुने कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

तिहारको देउसी र भैलो

नरिसाउनु गरियो रमइलो ।

माया परिति लगाउँदा मकै भटमास खाएर लगाउने गाउँघरको यथार्थलाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

मकैसँग भटमास खाएको ।

विर्ष्या छैन हात समाइ गएको

मेलम्ची दोभान

आजभोलि भेटघाटै नहुँदा रोइरहन्छ यो मन ।

मानिसको जिन्दगानी दिन रात वितेझैँ वित्ने भएकाले भगवानको नाम लिन मनुष्यले भुल्न नहुने कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

दिन वित्यो, रात वित्यो, त्यिो जिन्दगानी

जीवन यसै वित्न लाग्यो ख्यालख्याल ठानी

रामको नाम गाउनलाई नविर्सनु होला

फेरि पाइने हो कि होइन मनुष्यको चोला

विहेमा बेहुली लिन जन्ती गएपछि घरपरिवारमा महिलाहरुले दुलहा घरमा रत्यौली खेल्ने कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

जन्ती गयो दुलहीलाई लिन, दुलहीलाई लिन

दुलहा घरमा रत्यौली खेलौँ न

सानु रत्यौली खेलौँ न ।

(ख) सामाजिक एवं राष्ट्रिय जीवनको चित्रण

नेपाली लोकगीतले समाजको यथार्थ कुरालाई आत्मसाथ गरेको हुन्छ । नेपाली समाजका विविधता नै राष्ट्रिय यथार्थ हुन् नेपाली समाज र नेपालमा अझै पनि साहु र गरिबको बीचको खाडल कायम नै छ । साहुको ऋण तिर्न नसकेर घरखेत नै साहुलाई जिम्मा लगाएर परदेश लाग्नु पर्ने गरिबहरुको यथार्थ राष्ट्रको वास्तविक यथार्थ हो । जुन कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

साहुले गर्दा माइती गए नौ डाँडा काटेर

सम्झिल्याउँदा रुन्छ मेरो मनै फाटेर

बरिलै मनै फाटेर

भारी बोकेर उकाली ओराली गरेर जीवन निर्वाह गर्ने हाम्रो देशमा प्रशस्तै छन् । भारीलाई पिपलको बोटमा विसाएर माया प्रेम गर्ने दीन दुःखीको यथार्थ जुन कुरा हाम्रो राष्ट्रको पनि यथार्थ हो । जसलाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

उकाली ज्यानको लहरे पिपल भरिया विसाउने

तिम्रो र हाम्रो मै सँग मै जादाखेरी कोइ छन् कि रिसाउने

नेपालमा राजतन्त्र हटेको धेरै भएको छैन । तिहारमा देउसी भैलो खेल्दा बलि राजाले हुकुम भएको र आएको भन्ने चलन छ । जनताले राजाको हुकुम आदेश मान्ने नेपालको पुरानो राष्ट्रिय यथार्थ हो जुन कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

हामी त्यसै आएनौं

बलि राजाले पाठाए

हे ! औँशीबार गाईतिहार भैलो ।

(ग) सामाजिक एवं गाउँले जीवनको चित्रण

हाम्रो देश गाउँ नै गाउँले भरिपूर्ण भएको देश हो । मेलम्ची क्षेत्र पनि सीमित बजार बाहेक बाँकी गाउँवस्ती भएको क्षेत्र हो । नेपाली लोकगीतलेझैँ मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतले पनि गाउँ र ग्रामीण परिवेशको चित्रण गर्न भुलेको छैन । शहरमा मेसिनबाट सबै काम भए पनि गाउँमा अझैँ धान झार्न गोरु प्रयोग गरी धान झार्ने चलन छ जसलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

हो, हो दाई गर बरादो दाँइ गर
तारे, माले झाले हो हिडँ बरादो हो हिँड
मियोको टुप्पामा बसिगयो सिमल चरी
आजका दयँरालाई घिउका चोइली
हो, हो ह, ह, ह, ह ।

असार पन्ध्रमा रोपाइँ गर्ने बाहुसे, हली खेतैमा नाचेर रमाइलो गर्ने ग्रामीण परिवेशको यथार्थ चित्रण हो जसलाई गीतमार्फत यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

नाचन बाउसे नाचन रोपार दबदबे सहिलोमा
छुपुमा छुपु, धान है रोप्नु असारे पन्ध्रमा

गाउँमा अझै घरको छानो खर, परालको हुने हुँदा देउसी भैलो खेल्दा आशिक दिने क्रममा सुनको छानो होस् भन्ने चलन छ जस्तै :-

ए ! यसपाली आउँदा खरको छानो- भैली रे
ए ! आगौँ आउँदा सुनको छानो- भैली रे

उकाली ओराली गर्दै माया पिरती लाउने चलन गाउँको चलन हो । जसलाई गीतले यसले चित्रण गरेको छ ।

ओरालीमा जो झरे, पनि
आफ्नै माया झरेझैँ लाइरानी
चाँगुनारायण थान गाजलु आँखाले लाग्यो मलाई वाण ।

(घ) प्राकृतिक वातावरणको चित्रण

लोकगीतले प्रंकृतिलाई मुख्य आधार बनाएको हुन्छ । प्राकृतिक वातावरणमा नै लोकगीत फुल्ने फल्ने अवसर पाउँछ । घाम पानी, बादल, हुरी, बतास । जून, तारा, सन्ध्या, प्रभात, दिन, रात, वनजङ्गल, पशुपन्छी, खोला, फूल, आदिलाई प्रकृतिको प्रतीकको रुपमा प्रयोग गरी त्यसैको माध्यमबाट जीवन संघर्षका तीता- मिठा अनुक्रमहरुलाई सशक्त रुपमा व्यक्त गर्ने माध्यम लोकगीत हुन गएको छ । प्राकृतिक सहचार्यमा रहँदा विविध लोकभावनालाई लोकलयले सुमधुर घोलमा हालेर प्रवाहित गर्ने प्रक्रियाबाटै लोकगीतको अस्तित्व निर्मित हुन पुगेको हो । अधिकांश लोकगीतको प्रथम चरण प्रकृति, प्रतीक र विम्बहरुको संयोजनबाट बनेको पाइन्छ । सिङ्गो प्रकृति नै लोकगीतका विविध अवयवमा प्रस्तुत भएको अनुभव हुन्छ । मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतले प्रकृतिलाई यसरी चित्रण गरेको छ, जस्तै जेठको गर्मीको चित्रण

जेठे र मासको यति चर्को घाम पोल्यो नि जिउडाल
बाटैमा हिड्ने बटुवा दाईलाई किन चाहियो हाम्रो हाल
शीतलु आयो, शीतलु आयो के छ ? त छहारी
वरिपरि हेर्छु रुखपात छैन नाङ्गै छ बारी

असार महिना पानी पर्ने समय हो । पानी परेको बेलामा पनि रुझेर किसानहरु खेती गर्दछन् अनि इसारालाई बुझेर अघि बढ्नु पर्ने कुरालाई यसरी गीतमा संयोजन गरिएको छ ।

रिमी र झिमी पानी है पऱ्यो रुझ्यो की रुझिनौ

आँखाको सारले बोलाएँ मैले बुझ्यौ की बुझिनौ

हिमाल नेपाल र नेपालीको गौरव हो । प्राकृतिक वातावरण अनुसार पशुपन्छी रहने कुराले गीतले यसरी सकेत गरेको छ ।

हिमालै चुली नित पल्लो पट्टी अर्ना भैंसी चर्दैन
गोठालो दाइको लौरी नभई राको अर्ना भैंसी चर्दैन
अमिलो दहीले तिम्रो मन्तरैले बुद्ध पनि झर्दैन

धाराको ठेको माठा लामखुट्टेको बुद्ध पनि झर्दैन

मेलम्ची दोभानमा माया पिरती ल्याएर भेटघाट नहुँदा मन रोइरहेको कुरा गीतमा उल्लेख हुँदा मेलम्ची जस्ता सुन्दर प्रकृतिको विम्ब गीतले समेट्ने कुरा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

दुई मुटुलाई चलाउने नाउँ भयो

भेटिएर छुटाउने दाउ भयो

मेलम्ची दोभान आजभोलि भेटघाटै नहुँदा

रोइरहन्छ यो मन

जीवन पनि प्रकृतिको सुन्दर उपहार हो, दिन-रात विते जस्तै गरी मानव जीवन पनि प्रकृतिमा देखा परेपछि वित्ने निश्चित छ भन्ने प्रकृतिको नियम सङ्ग्रह गीत यस्तो छ ।

दिन बित्यो, रात बित्यो, वित्यो जिन्दगानी

जीवन यसै बित्न लाग्यो ख्यालख्याल ठानी

मानव जीवनलाई प्रकृतिमा फुलेको फूलसँग पनि तुलना गरिन्छ । जुन कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ ।

बेहुला राजीर्ष रामजस्तो, राजर्षि रामजस्तो

दुलही ल्याउलान् भरे फुलेको फूल जस्तो सानु फुलेको फूल जस्तो ।

४.३ संस्कृति

लोकगीतले जसरी समाजका राम्रा-नराम्रा हर्ष- खुसी, आँसु, हाँसो रोदन आदि कुरालाई समेटेको हुन्छ । त्यस्तै गरी मानव जातिसँगै गाँसिएका धर्म, संस्कृति, र संस्कारलाई पनि लोकगीतले अँगाल्न पुगेको हुन्छ । यिनै संस्कार संस्कृति, धर्मका पक्षहरु मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतले यसरी समेट्न पुगेको छ ।

(क) संस्कार

बहु जाती भएको मेलम्ची क्षेत्रका मानिसहरुकोक मुख्य पेशा कृषि हो । कृषि कर्म गर्दा यहाँका मानिसहरु अन्नलाई लक्ष्मीको प्रतीक मान्ने गर्दछन् जस्तै :-

लक्ष्मीको दाना सुन जस्तो धान
दाँई गर्ने बेला यो ।
बर्ष दिनको कमाइ दाई गरौँ रमाइ
खेताला साथी हो ।

धानको चुली लगाउँदा याङ्ग्री अर्थात् हिमाल हुने क्षेत्रपट्टि देखाउँदै लक्ष्मीको नाम लिँदै धानको चुली बनाउने यहाँको संस्कार छ, जस्तै :-

धानको थुप्रो चुलियो हिमाल चुलीझैँ चुलियो

घरबेटी हजुर
याङ्ग्रीमा देखाउँदै लक्ष्मी बोलाउँदै
धान भर दइँयार

तिहारमा माइत जाने चलन प्राय : नेपाल भरी हिन्दु नारीहरुमा छ । मेलम्ची क्षेत्रमा पनि यस चलनले प्रसय पाएको छ अनि माइती टाढा हुँदा माइत जान नपाउँदा एक किसिमको वेदना झलकिन्छ जस्तै :-

तीज आयो भनेर सबै जान्छन् माइत
आफ्नो माइती मुग्लानपारी छैन साइत ।
बरीलै छैन साइत

सासुले बुहारीलाई घरमा घरायसी काममा लगाउने हाम्रो संस्कार रहेको छ तर बुहारी ल्याएर पनि घरको काम आफैँ गर्नुपर्दा सासुलाई असह्य हुन्छ जस्तै :-

बुहारी ल्याएर सुख होला भनेको
आफ्नै छोरी बुहारीको पेवा बनेको

बिहानै, उठेर दैलोपात गरेर
आफैँ गई ल्याउनुपर्छ, पानी भरेर
सङ्गी हो आफैँ गई ल्याउनुपर्छ पानी भरेर ।

हिन्दु संस्कारमा दशैं भरी दुर्गा भवानीको पूजा गर्ने, नवदुर्गाको भक्ति भावको गीत गाउँने चलन छ । मेलम्ची क्षेत्रमा पनि यो संस्कार कायमै छ, जस्तै :-

जय दुर्गे माता, जय दुर्गे भवानी
जय, जय कृपानिधानी जय दुर्गे माता
शिरमा मुकुट र कानमा कुण्डल
चन्द्रकी छाया हुन् मुख मण्डल

कार्तिक कृष्ण औँशीको दिन लक्ष्मी पूजा गरेपछि भैली खेल्ने र कार्तिक शुक्ल प्रतिपदाका दिन देउसी खेल्ने मेलम्ची क्षेत्रको पुरानो संस्कार हो । आजभोलि भने कागतिहार, कुकुर तिहारको दिन पनि देउसी भैलो खेलेर रमाइलो गर्ने चलन छ जस्तै :-

हे औँसीबार, गाइतिहार भैलो
भैलिनी आइन् आँगन्
गुन्यौ चोली माग न
हे औसीबार, गाइतिहार भैलो

देउसी

ए ! भनभन भाइ हो देउसी रे
ए ! स्वर मिलाई भन - देउसी रे
ए ! झिलिमिली । झिलिमिली - देउसी रे
ए ! बत्तीको झिलिमिलि - देउसी रे
ए ! फूलको झिलिमिलि - देउसी रे

सत्यनारायण पूजा, सप्ताह, देवदेवीको पूजा जस्ता पवित्र कार्यमा भजन गाउने संस्कार मेलम्ची क्षेत्रको हिन्दु धर्म समुदायमा प्रचलित पुरानो प्रचलन हो । जस्तै :-

राम, राम, राम, राम

ए पार्वती पुत्र गणेशजीलाई पहिल्यै नमस्कार आ है पहिल्यै नमस्कार

खेल्छौँ, नाच्छौँ, तिम्रै नाम ....

राम, राम, राम, राम

कैलास पर्वतका महादेवजीलाईइ दोहोरो नमस्कार आ है दोहोरो नमस्कार !

विहेमा बेहुलीको घरमा जन्ती गएपछि जन्ती पक्ष र माइती पक्षबीच मिलेर सिलोक भन्ने चलन छ सिलोक भन्दा एकले अर्कोलाई छेडछाड गरे भन्ने चलन छ, जस्तै :-

जन्ती पक्ष :

तेरा बाउ पनि खुनी तेरा आमा पनि खुनी

पाटीमा बसेर जोर घुँडा धसेर खरानी घसे हुनी

माइती पक्ष

सुखैले बित्यो जुनी भोजले बित्यो जुनी

तेरा सन्तान जस्तो छैन खुनी हाम्लाइ्र भन्छन् सब्ले दानी

(ख) धर्म

मेलम्ची क्षेत्रमा विविध जानजातिको बसोबास भएपनि यस क्षेत्रमा अधिकांश मानिस हिन्दु धर्ममा विश्वास राख्छन् बौद्ध धर्म र अन्य धर्म मान्ने मानिसहरु पनि यहाँ बसोबास गर्दछन् । लोकले धर्मलाई आधार बनाएर गीत सङ्गीत सिर्जना गर्दछन् जुन भजन, आरती बन्न पुग्छन् जस्तै :

भजन

दिन बित्यो रात बित्यो, बित्यो जिन्दगानी

जीवन यसै बित्न लाग्यो ख्यालख्याल ठानी

रामको नाम गाउनलाई नबिर्सनु होला

फेरि पाइने हो कि होइन भनुष्यको चोला

आरती

जै, जै तुलसी माता, सब जगकी सुर वर-दाता ।

सब रोगौँ के उपर सुख सम्पत्ति दाता ।

रुण से रक्षा अत त्राता जै तुलसी माता

बहु पत्री हे श्यामा । सूर बली त्राता

(ग) विविध

लोकगीतले धर्म, संस्कार, परिवार, राष्ट्र, प्रकृतिका विम्बहरुलाई मात्र आधार बनाउँदैन यसले माया प्रेम जस्ता विविध पक्षलाई पनि समेट्ने गर्दछ ती कुरा मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतले पनि अँगालेको छ । माया पिरती लगाएपछि उकाली ओरालीमा जो हिँडे पनि आफ्नै मान्छे जस्तो अनुभव हुन थाल्ने कुरा युवा प्रेमीहरु गीतबाट व्यक्त गर्दछन् जस्तै :-

ओरालामा जो झरे पनि

आफ्नै माया झरेझैं लाइरनी

चाँगुनारायण थान

गाजलु आँखाले लाग्यो मलाई वाण

बालबालिकाहरु आफ्ना साथीहरुसँग नाच्दै खेल्दै मिठो स्तरलहरीमा गीत गाउँछन् यसर्थ लोकगीत विविध पक्षहरुलाई आफ्नो विषय बनाउँछ भन्ने कुरा बालबालिकाले गाउने बालगीतबाट प्रमाणित हुन्छ । जस्तै :-

नाच न नीी नाच न

पैसा दिउँला सातआना

बारुली कम्मर भाँचन

नाच न नानी नाच न

५ : सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

यो अध्ययनपत्र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्र मेलम्ची क्षेत्रमा पाइने लोकगीतको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको हुनाले यस अध्ययनपत्रको पहिलो अध्यायमा अध्ययन शीर्षक, विषय परिचय , समस्याकथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको औचित्य महत्व र उपयोगिता, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनकार्यको सीमाङ्कन, समाप्ती सङ्कलन विधिको बारेमा चर्चा गर्दै अन्त्यमा अध्ययनपत्रको रुपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय दुईमा लोकगीतको परिचय, लोकगीतको परिभाषा, विशेषता । तत्व, वर्गीकरणमा केन्द्रित रहँदै त्यसमा पर्ने विभिन्न शीर्षक - उपशीर्षकहरुको बारेमा चर्चा गरिएको छ । अध्यायको अन्त्यमा अध्ययन परम्पराको बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय तिनमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्रमा प्रंचलित लोकगीतको संकलन गरिएको छ । संकलनभित्र मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित श्रमगीत, ऋतुकालीन, गीत, जीवनचक्रसँग सम्बन्धित गीतहरु, बाह्रमासे गीत, धार्मिक गीतहरुको परिचय र संकलन कार्य प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चारमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको मेलम्ची क्षेत्रमा पाइने लोकगीतहरुको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणको क्रममा समाज र संस्कृति अन्तर्गत मुख्य शीर्षकहरु अन्तर्गत सामाजिक एवं पारिवारिक वातावरणको चित्रण राष्ट्रिय स्थितिको चित्रण, गाउँ प्रकृतिको चित्रण गरी चार भागमा विभाजन गरिएको छ । त्यस्तै संस्कृति अन्तर्गत संस्कार, धर्म, विविध, शीर्षकमा लोकगीतको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय पाँचमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको उपसंहार शीर्षकमा

सारांश र अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्र मेलम्ची क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरुको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा यस क्षेत्रमा लोकगीतले नेपाली लोकगीतकै प्रतिनिधित्व गर्न समर्थ रहेको पाइन्छ । यहाँका लोकगीतहरुले भौगोलिक दृष्टिले नेपाली लोकगीतकै श्रीवृद्धिमा पनि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । एउटै गीतलाई भिन्न-भिन्न लयमा र भिन्न-भिन्न गीतलाई एउटै लयमा गाइनेजस्ता विशेषता सँगाल्दै परम्परागत गीतलाई जीवन्तता प्रदान गरी नयाँ गीत जन्माउँदै, हुर्काउँदै आएको यस क्षेत्रले नेपाली लोकगीतलाई उर्वर बनाउन उल्लेखनीय भूमिका खेलेको पनि छर्लङ्ग हुन्छ । परापूर्वकालदेखि नै अनकौं जातिको साझास्थल बनेको यस क्षेत्रले जातीय र केही साझा संस्कार तथा संस्कृतिको विकास गर्दै आएको छ । हरेक सांस्कृतिक झाँकी सङ्गीतमय हुने र हरेक लोकगीत नेपाली लोकसंस्कृतिमूलक देखापर्छ । तीज, तिहार, दशैं, विवाह आदिमा गाइने सम्पूर्ण गीतमा विशुद्ध नेपाली संस्कृति बोलेको पाइन्छ । ।

समसामयिक लोकगीतमा ज्यादा विरह, वेदना तथा प्रेम प्रसङ्गकै स्वर बढी मुखरित भएको पाइन्छ । विविधतमय गीत तथा लय एवं वाद्य तथा

नृत्यले सजाएका सन्दर्भले यहाँका गीतहरुले पुरातन सांस्कृतिक मूल्य मान्यतालाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् । हाम्रो सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक सन्दर्भहरु जीवन्त रुपमा यहाँका लोकगीतमा प्रतिविम्वित भएका छन् । विविध रस र अलङ्कार एव ं लयले सजिएका यहाँका लोकगीतहरुमा हास्यव्यङ्ग्य र प्रेम- विरहका चेतनाहरु प्रवाहित भएको भेट्न सकिन्छ ।

लोकगीतका गायक गायिकाहरुको परियच

लक्ष्मण दुलाल : मेलम्ची-५ टार, ३१ वर्ष

लक्ष्मी विसुन्खे : इचोक -६, गैरीगाउँ, ३४ वर्ष

नेप्टी मिजार : इचोक - ६, ७० वर्ष

राजेन्द्र दङ्गाल : महांकाल -१, ग्यालथुङ, ४५ वर्ष

विदुर घोरासैनी : फटकसिला -५, ३९ वर्ष

कृष्ण प्रसाद नेपाल : तालामाराङ -६, तेर्से, २८ वर्ष

रामचन्द्र थापा : किउल -१, चुरेटार, ४३ वर्ष

विमला क्षेत्री : इचोक - ७, महांकाल, ४९ वर्ष

पार्वती भट्टराई : बासबारी - ३, बाहुनेपाटी, ३१ वर्ष

धनबहादुर भुजेल : किउल - ४, बगर, ५३ वर्ष

राम बहादुर सार्की : इचोक -६, पिपलडाँडा, ४९ वर्ष

चोलानाथ भट्टराई : इचोक -७, पचासे, ५४ वर्ष

नानी बहादुर ज्योती : किउल -७, किउल, ४३ वर्ष

हरी खड्का : पालचोक -६, भारीथोक, ५० वर्ष

योग बहादुर थापा : तालामाराङ, ५५ वर्ष

विष्णु लामिछाने : मेलम्ची -६, ३१ वर्ष

राम बहादुर पण्डित : मेलम्ची -७, टार, ५० वर्ष

बल बहादुर वाइवा : कटुञ्जे-१, कटुञ्जे, ३५ वर्ष

नवराज घोरासैनी : फटकसिला -५, ५१ वर्ष

प्रतिक मगराती : इचोक -६, गैरीगाउँ, ६ वर्ष

आशिका मिजार : इचोक -६ पिपलडाँडा, ११ वर्ष

सन्दर्भग्रन्थ सूची

पराजुली, कृष्णप्रसाद, (२०५७) नेपाली लोकगीतको आलोक, त्रिपरेश्वर काठमाडौं, वीणा प्रकाशन

पौड्याल, कृष्णविलास (२०६८) लोकसाहित्य, पूर्वआधुनिक साहित्य र आधुनिक निवन्ध, भोटाहिटी काठमाण्डु, नविन प्रकाशन

बन्धु, चुडामणी (२०५८) नेपाली लोकसाहित्य, थापाथली काठमाण्डौं, एकता बुक्स